Ґео Шкурупій

ЖАННА БАТАЛЬЙОНЕРКА

Роман

І. Полювання на вулицях міста

Людина в чорному студентському пальті й у чорній смушковій шапці вийшла з-за рогу вулиці й несподівано наткнулась на другу людину в чорних чоботах, в короткому підбитому бавовною пальті й кашкеті з козирком. Людина в студентському пальті ступила один крок убік, щоб розминутись, але людина в чорних чоботах знову загородила дорогу.

— Ви Стефан Бойко?

— Я!

— Ідіть зі мною!.. Ви арештовані!

— Чому?.. Яке ви маєте пра...

Але, оглянувшись, людина в студентському пальті, вона ж Стефан Бойко, не договоривши, відразу рушила за філером у чорних чоботах і в кашкеті.

— Краще без скандалу!.. — промовив філер.

На розі вулиці стояв кремезний городовик з бляшкою-нумерком на теплій круглій шапці, з величезними чорними вусами й запитливо поглядав на них.

Стефан Бойко, одразу оцінивши становище, не перечучи, пішов за філером. Коли б це було на людній вулиці й поблизу не було городовика, він скандалом міг би зібрати натовп і в натовпі втікти. Але це була невеличка вулиця з поодинокими перехожими, і якраз на розі стояв кремезний городовик.

"Найкращі яничари й городовики з українського походження, — подумав Бойко, — борись тепер з ними... Ну й попався!.. Так несподівано й одразу".

— Звідки ви мене знаєте?.. Я вас і разу не бачив! — запитав Бойко, пройшовши кілька кроків.

— Ми то вас знаємо!.. — самовпевнено відповів філер.

Розмова вичерпалась, далі можна було розмовляти лише в жандарському управлінні, куди тепер вони, очевидно, йшли.

Бойко допіру вийшов з дому й цей арешт був для нього, як помиї на голову. Він навіть не уявляв, що його могли так швидко вислідити. Правда, він уже кілька днів помічав, що за ним стежать якісь невідомі особи, але щоб так швидко наступила розв'язка, він не сподівався.

Лише кілька тижнів, як його виключили, як непевний елемент, з Політехнічного Інституту й передали його справу до військового відділу.

На фронт, на фронт, як добре консервоване м'ясо! Під німецькі гармати, як лагоминку для шанцевих паразитів!.. Шинелю на плечі, рушницю в руки, раз-два, вперед, вперед, хоробрий вояче, оборонче великої батьківщини!

Але з ким він буде воювати? З такими ж українцями, як і він, з галичанами, що їх, як бидло, погнала на фронти австрійська офіцерня, або з німцями, такими ж студентами, селянами, інтеліґентами, як і він,

до яких він не мав ніяких поганих намірів?.. Кого він буде обороняти?.. Велику батьківщину Росію? Цього городовика?.. Цього філера?.. Своїх професорів, що виставили його з Інституту?.. Увесь цей російський і продажний зброд, що від нього він мріяв звільнити Україну?..

Ні, він краще переховається десь у сховищах міста і, як непомітна миша, допоможе руйнувати цю прогнилу Російську імперію, це глиняне опудало, що його підтримують городовики й жандармерія.

У першу чергу треба було перекинути вусатого яничара, що підтримував російські колонізаторські тенденції, що скрізь за всяку ціну, за наймізерніше тепленьке місцечко готовий був вірою і правдою служити Росії, підтримувати кабалу, а тоді вже можна було б розрахуватись і з іншими.

Після викидки з Інституту Бойко сховався й вирішив на фронт не йти. Хай його папери б'ються за нього на фронті або мандрують по канцеляріях військових відділів та жандарських управлінь.

Переховуватися Бойкові пощастило кілька тижнів, поки скрипуча гарба бюрократизму не знайшла десь його паперів і не почала дошукуватись власника їх.

"От тепер і маєш, — подумав Бойко, крокуючи за філером. — Сховався. Не треба було замислюватись, погана звичка. Коли б він не замислився, то напевне помітив би цього добродія в кашкеті..."

Бойкові стало соромно і злісно, що він так безглуздо попався. Треба було бути ще кілька тижнів надто обережним, поки він сам і його папери не загубились би в цій військовій каші, в цій колотнечі й спекуляції в тилу. Тоді б він вийшов із свого сховища й почав би підкоп, щоб потім набити його динамітом.

Філер, що йшов трохи позаду Бойка, спинився і став скручувати з тютюну цигарку. Поки той проробляв цю нескладну маніпуляцію, Бойко дістав цигарку й запалив. Тільки тепер він помітив, що робиться навколо нього. Несподіваний арешт так приголомшив його, що він увесь час ішов за філером під враженням свіжої неприємности й не помічав, куди вони йдуть.

Тепер Бойко побачив, що вони стоять край тротуару в снігу на знайомій йому вулиці.

Зима. Замети снігу вкрили брук і тротуари великими кучугурами й заморозили вікна будинків, вкривши шибки шаром білого смальцю. Мороз. Тільки тепер Бойко відчув, що в нього змерзли ноги. Він трохи зіщулився й сховав руки в кишені.

Вулицею пройшов з піснями загін піхоти, навантажений амуніцією до безглуздя. Люди, як ішаки, згиналися під тягарем зброї й військових ранців.

От тепер він, Стефан Бойко, студент Політехнікуму й революціонер, стане таким же безсловесним ішаком, м'ясом, що його поведуть на гарматну різанину.

Ця огидна, нестерпуча думка, як ножем, різонула по ньому. Одчайна блискавична думка про втечу спалахнула в ньому, і він навіть похитнувся від неї.

— Ходім!.. — сказав філер і вийшов трохи наперед.

Бойко пішов за ним. Вони йшли знайомою вулицею й тепер Бойко думав напружено, до болю в голові, про різні способи втечі.

"Що коли просто кинутись бігти?" Але ця думка відпала, коли Бойко оглянув філера. Це був здоровенний молодець, що піймав би його, як

курча. Він, мабуть, і не таких ловив. Йому, мабуть, доводилось частенько допомагати поліції.

"Цікаво чи є в нього револьвер і чи стане він стріляти, коли я його пережену? — знову подумав Бойко. — Навряд, щоб він став стріляти, я ж не терорист і не відомий злочинець. У всякому разі варто спробувати. Будь що буде!.. Убити не вб'є, а поранить, то тим краще, не так спішно попаду на фронт. А там все одно вб'ють... Варто ризикнути!"

Бойко став дратувати філера. Він навмисне перегнав його на кілька кроків і, коли філер наздогнав Бойка, він тепер навмисне відстав на кілька кроків.

Ця гра тривала деякий час, поки увага філера трохи не послабшала. Потім Бойко пішов поруч філера.

Цю вулицю, що нею вони йшли, Бойко знав досить добре. Вони незабаром проходитимуть повз будинок, що в ньому жив його товариш, один з студентів Інституту. Бойко пригадав, що цей будинок має прохідний двір, що веде на іншу вулицю. Вони часто проходили двором, щоб скоротити шлях.

"Будиночок двохповерховий, — пригадував Бойко, — щільно притискається до інших будинків, не має парадного входу, його під'їзд має міцну дерев'яну браму з хвірткою, коли брама зачинена, то можна буде спробувати".

Поволі вечоріло. Сутінок упав на сніг і сніг посинів, як слива. Перехожих на вулиці було небагато.

А ось подалі й будинок. Бойко навмисне пішов ближче до будинків у другий бік тротуару. Філер підозріло поглянув на нього, але Бойко щільніше загорнувся в пальто, удаючи, що шукає затишок од вітру, що різав обличчя. Філер заспокоєно пішов за ним.

"Тільки була б зачинена брама!.. Тільки була б зачинена...", настирливо думав Бойко, і йому в грудях лихоманково починало стукотіти серце.

Бойко кинув цигарку, що давно вже погасла та лише пожмакалась у роті, й подивився на будинок. Брама будинку була зачинена.

Тепер один сміливий рух і він буде вільний.

— Почекайте! — сказав філер і схилився, щоб поправити калошу на чоботі, що до неї набився сніг.

Бойко спинився. Це могло зруйнувати його плян. Він стояв і страшенно нервувався.

"Прокляті калоші! Проклятий філер!.. Треба було б пройти ще кілька десятків кроків і хай би тоді хоч обидва чоботи впали з ніг цього молодця. Це було б тільки йому на допомогу".

Філер випростався й вони знов пішли далі. Бойко помітив, що хвіртка в брамі трохи прочинена. Це було зовсім добре.

Бойко знову випередив філера на кілька кроків, але той не звернув на це жодної уваги, поволі човгаючи калошею на правій нозі.

Перед самим будинком Бойко, не витримавши, кинувся бігти.

— Стій-й!..

Почув він позаду себе крик філера. Але Бойко вже добіг до брами і, не оглядаючись, вітром шугнув у хвіртку. Потім він повернувся і з хряском зачинив її за собою, засунувши великий залізний засув. Він

спинився в напівтемному кам'яному під'їзді з міцною зачиненою брамою, як у фортеці.

Бойко кинувся бігти у двір. Він чув, як до брами підбіг філер і почав садити в неї кулаками, вигукуючи брудні лайки. Гучні вдари кулаків філера в браму переслідували його ввесь час, поки він біг двором. На його щастя на дворі нікого не було.

Поміж будинки й повітки, через вузький прохід Бойко кинувся на другу вулицю. Повагом перейшовши вулицю, Бойко кинувся бігти сусіднім провулком, помітивши, що звечоріло й що нікого з перехожих у провулкові не було. Лише кілька дітей з'їжджали на санчатах з гірки на тротуар. Захоплені цією розвагою, вони не звернули ніякої уваги на дядька в студентському пальті й у смушковій шапці, що швидко біг провулком.

Стефан Бойко, пробігши не зупиняючись, ввесь провулок, нарешті, вибіг на людну вулицю. Зупинившись і віддихавшись, він побачив, що вулиця була частиною базарної площі, тут йому легше було остаточно уникнути переслідування філера.

На місто насунув вечір і на вулицях, і у вітринах крамниць засяяла електрика. Хоч за пізнім часом базар уже розійшовся, але на тротуарах коло крамниць ще сунули натовпи людей, що серед них Бойкові було безпечніше. Бойко, щоб відпочинути від бігу, повагом пішов тротуаром. Він увесь спітнів од швидкого бігу й сорочка неприємно липла йому до тіла. Морозний вітер забрався йому під пальто й він поволі остиг.

Він ішов тротуаром, не знаючи, що йому робити й куди йти. З найбільшою охотою він пішов би тепер до себе додому, але він не був певний, що філери не викрили його приміщення. Можливо, що там у нього вдома на Гоголівській вулиці спокійно в кутку кімнати, сидить якийнебудь філер і старанно чекає на нього. Прийти додому й потрапити знову в лабети жандарського управління була не дуже

блискуча перспектива. Краще вже ходити по вулицях і чекати якоїсь нагоди, що врятує його від блукання.

Незабаром Бойко відчув, що біг і мороз завдали йому ще одної неприємности. Холодний вітер забирався під пальто і старанно прохолоджував його спітнілу сорочку, і коли вона приставала до тіла, Бойко починав тремтіти, як в лихоманці. Так дуже легко можна було застудитись і схопити запалення легенів, йому обов'язково треба було б кудинебудь зайти в тепле приміщення, заспокоїтись і просохнути.

На розі Бібіковського бульвару й Базарної площі він побачив велику чайну з красномовною назвою "Білий Медвідь". Ось тут він міг зогрітись. Але перед тим, як зайти до "Білого Медведя" — він старанно обслідував місцевість. Чайна виходила на дві вулиці й мала два входи. При нагоді можна було вибирати один з них. Поблизу було перехрестя вулиць і трамвайна зупинка, що з неї розходились трамваї в чотири кінці й п'ята лінія йшла вбік праворуч до вокзалу. Таке розплянування місцевости сподобалося Бойкові й він вирішив зайти до чайної.

У "Білому Медведі" було парно й накурено. Залізна грубка, що стояла посередині залі, була розпечена до жару. В чайній було багато відвідувачів. За столиками сиділи сп'янілі візники, крамарі, дівчата в брудних хустках і подертих черевиках, що випивали з компанією забруднених вапном мулярів. Було галасливо й задушно. Тут, крім чаю, продавали й горілку, але все це подавалося під виглядом безалькогольних настоїв, у білих чайниках з візерунками на білих бочках.

Стефан Бойко сів за вільний столик, що стояв ближче до виходу, і замовив собі закуску й чайничок цього питва. Він знав, що питво його трохи підбадьорить і зогріє.

Поруч за другим столиком коло нього галасувала якась зовсім п'яна компанія.

— Ти мені скажи, німецька твоя морда, хіба я не бороню нашого царя!.. Двох синів на фронт послав!.. — стукав об стіл кулаком п'яний, кремезний, уже сивий дядько. — Сукиних синів! Моїх синів... Мені медалю за це!..

— Гик!.. — відповідав його сусіда...

— Золоту медалю... Та я сам можу ще битися з ким завгодно... Франца-Йосипа і вас усіх!..

— Гик!.. — меланхолійно хитав головою його сусіда.

— Кинь, папашо!.. На, краще сьорбни... І чого це ти розходився?

— Гик!..

Просто, навпроти Бойка самотньо за столиком сидів якийсь дядько з довгастим обличчям і, підперши руками голову, безнадійно-сумно і п'яно дивився в простір понад голови відвідувачів чайної.

— Геть!.. — кричав папаша. — Я за царра й очество... Фердинанда й Пашу... гробову дошку... в мутний глаз!..

Бойко сьорбнув міцне, гірке питво й весела теплінь розлилася по його тілу. Потім він закусив шматком ковбаси й випив ще трохи. Поволі в нього з'явився спокійний і іронічний настрій.

"Здорово я обдурив цього молодця в чоботах і кашкеті, — весело думав Бойко. — В такім становищі дуже варто ризикувати. Ну й біг же ж... і не будь цього будинку, сидів би тепер в каталашці. От так пощастило..."

Галас і крик одірвали його від думок. Компанія мулярів, що випивала з дівчатами, зовсім розгулялась. Один з мулярів витяг з кошика пляшку з денатуратом і вони пили його, мішаючи з якоюсь бурдою.

Заборона горілки лише дужче спонукала до пияцтва. Заборонена річ тепер ставала непереможною принадою й люди пили всяку гидоту. От і війна. Її криве потворне обличчя проглядало у всіх дрібницях побуту. Вона зруйнувала сім'ю, зруйнувала мораль і виховане жандарями й поліцаями боягузство. Що втрачати тепер цьому пристойному на вигляд, кремезному папаші, що послав на фронт синів? Шепни йому кілька слів, переконай і це буде динаміт для майбутніх революцій. Скажи цим мулярам, що вони бидло, м'ясо. Що вони лише угноєння для цієї війни, і скажи їм, що вони, убивши кількох жандарів, стануть вільні, вони кинуть пити денатурат і суворо замисляться над цим. Піти на заводи, на фабрики, переконати робітників, улаштувати страйк, великий загальний страйк, і війна здохне. Вона помре з голоду, у неї не буде гармат, рушниць і набоїв.

Стефан Бойко був щирий ворог війни. За свою противоєнну пропаганду, власне за свої переконання, за кілька необережно сказаних слів, він зазнав тепер такого переслідування. Бойко працював в українському соціялістичному гуртку, що в ньому складали пляни, щоб поширити український рух, переховували й розповсюджували українську літературу, заборонену російським урядом. У цьому гуртку, як і в багатьох таких гуртках, молоді члени його плекали мрії про звільнення від російської кабали, про зрушення забитої народньої думки, про українське національне відродження. Тут говорили українською мовою, культивували її, щоб утиски русифікаторів хоч трохи нівелювались, співали українських пісень, читали книжки небагатьох українських письменників. Стефан Бойко був один з перших, що висунув гасло проти війни. Кожний свідомий українець мусить бути проти війни. Йому ні за кого й ні за що воювати. Він мусить пам'ятати, що, потрапляючи на фронт, йому доведеться воювати з своїми братами українцями, що були під владою Австрії.

Цю думку він необережно висловив серед кількох студентів Інституту, що не належали до гуртка. Цього було досить, щоб на нього негайно донесли й викинули з Інституту.

Бойко розплатився з кельнером, що своєю зовнішністю сильно нагадував молодця, який переслідував його, і збирався вже йти, коли з другого входу зайшов якийсь тип і сів за столик, так, щоб йому з того кінця було видно всю чайну. Тип був в сірому пальті й у чорному капелюсі, він чомусь одразу звернув увагу на Бойка, і Бойко помітив, що цей новий відвідувач силкується непомітно стежити за ним, позираючи в його бік байдуже й ніби випадково.

"Невже знову починається? — подумав Бойко. — Допіру відкараскався від одного, а тут тобі новий. Але можливо, що це не філер. Це може в мені просто попередній переляк ще говорить. Можливо, що це простий собі відвідувач, а я вже розхвилювався".

Але вийти з чайної Бойко не відважився. Коли це справді філер, то він цим одразу звернув би на себе його увагу. Бойко знов став переживати неприємні хвилини.

— Ми переб'ємо всіх німців... до одного... — збоку від Бойка дбайливо викрикував папаша. — Я на фронт!.. Я сам... Що ти мені говориш?.. Я кричу?.. Я маю право кричати!.. Мої сини б'ються за отчество... Мої сини!..

І папаша поліз цілувати своїх сусідів. Потім він несподівано повернувся до Бойка й, побачивши його, закричав ще дужче.

— А, студент!.. Крамольник!.. Скажи, дорогий, ти за німців чи проти?.. Битимем їх... га?..

І папаша вже обняв Бойка. Бойко зиркнув убік філера й побачив, що той старанно щось їсть, не звертаючи на цю сценку ніякої уваги. Це чомусь переконало Бойка, що він не помилився.

— Синок!.. — вигукував папаша, обіймаючи Бойка. — Ти за, чи проти?.. Вчишся? Вчись... А Франца-Йосипа битимеш?..

— Спухай, папашо! — тихо заговорив Бойко до п'яного, сильно стиснувши йому руку. — Отой капелюх бачиш?..

— Гу?.. — промурмотів п'яний, вдивляючись у чайну.

— Бачиш капелюх?..

— Бачу... гик... ба...ччу...

— Ну, так він мені казав, що ти все брешеш про своїх синів!..

— Хто? Я!.. — заревів п'яний.

— Він німецький шпигун! — тихо додав Бойко.

П'яний став на ноги й, перекинувши стілець, зробив крок наперед.

— Я брехун! — ревів він. — Хто? Я! Я старий брехун?..

Бойкові спала на думку весела витівка. Щоб відкараскатись від папаші, він нацькував його на філера, добре знаючи образливу вдачу п'яних. Що з цього вийде, Бойко не знав, але він спробував. В ньому ще іронічно говорив міцний чай, що його він допіру випив.

П'яний папаша, спотикаючись між столиками і щось белькочучи, пішов до філера. Поки він дійшов, його войовничий запал стих і він

важко всім тілом несподівано обійняв філера. Філер спробував одірвати його від себе, але папаша послизнувся й зовсім ліг на нього, стілець під ним убік і вони обидва з грюком упали на підлогу.

Не чекаючи дальшого розгортання подій, Бойко встав од столика й вийшов на вулицю. Потім він пробіг кілька кроків до трамвайної зупинки і вскочив у трамвай, що йшов у напрямку до Хрещатика. Перейшовши на другий бік площадки, Бойко подивився на чайну й побачив, як од "Білого Медведя" біг філер до трамвайної зупинки, потім філер спинився й подивився вслід трамваєві, що збільшив швидкість.

Бойко доїхав до самого Хрещатика, і тільки трамвай спинився, одразу вискочив з нього і втерся в натовп.

Вечір розкинувся віялом блискучих ліхтарів та вітрин. Публіка товпилась коло кінотеатрів та йшла тлумом тротуарами.

"Куди ж тепер?"

І він пригадав, що його приятель студент Юрій Муславський, що його він поволі затягав до свого гуртка, пропонував йому прийти сьогодні ввечері до дочки професора Барка в гості. Бойко не знав ні цього професора, ні його дочки, але там буде Муславський, і це значило, що Бойко міг спокійно, не турбуючись за можливе незадоволення хазяїв, завітати до них

Бойко кілька разів оглянувся, чи не стежить хто за ним, і, непомітивши нічого підозрілого, пішов убік Печерська, де був будинок професора.

II. "Священний Лотос"

Сніг білим пір'ям закидав Київ. Гори блискучого й пухнатого клоччя вкрили брук, тротуари, покрівлі будинків, димарі. Ґірлянди з снігу

звисли на дротах міського телефону та електрики, віти дерев почали потріскувати під тягарем вогкої, сліпучо-чистої прикраси. Чудове місто Київ одяглось у свій зимовий одяг з блискучого білого хутра. Зима, як величезна цукроварня, постачала Європі рафінований цукор, що мав смак звичайної води.

Київ мав урочистий вигляд. На його вулицях, вкритих снігом, було святково і приємно. Старовинне місто, зогріте поколіннями, і тепер під снігом було затишне і тепле.

Далеко, на суворих фронтах мерзли і вмирали його сини, а воно байдуже провадило своє безтурботне життя. Глибокий, пухнатий сніг був для нього більшою подією за звіти оперативних штабів армій, за чергові поразки або перемоги. Люди в тилу вже звикли до війни, їх більше турбував власний добробут, ніж повідомлення, що енська армія відійшла на попередні позиції, щоб вирівняти та зміцнити фронт, або, що сьогодні взято в полон шість тисяч німців, півтори гавбиці та двадцять з чвертю кулеметів і силу різної амуніції.

Прихильники Бахуса пропахли одеколоною найрізноманітніших пахощів або сліпли від денатурату-ханджі, що її дозволяв ще вживати заклопотаний уряд.

Київ одіслав подарунки на фронт героям-оборонцям батьківщини, відсвяткував Різдво й Новий рік і тепер, сумлінно виконавши свої громадські обов'язки, віддався особистому життю. Його величність обиватель грав у карти, ходив до театрів, пив денатурат та розв'язував світові та теософічні проблеми, відсидівши марудні години в установах.

Сьогодні о 8 годині в садибі професора Барка у Липках мала відбутися чергова вечірка теософічного товариства, що мало аристократично-теософську назву "Священний Лотос".

Товариство "Священний Лотос" мало розв'язати багато нових, пекучих проблем божественного характера. Його члени та адепти теософічної науки, мали виховати в собі віру в фатум та стійкість у ці часи штурму та руїни для їхньої батьківщини. Витривалість індійських йогів була для них за недосяжний зразок божественного надхнення, а зносини з духами потойбічного світу, що їх десятками тисяч продукувала імперіялістична війна, була для них найвишуканіша духовна розвага. Викликати астральне тіло духа й мати з ним довгу авдієнцію, що з неї можна довідатися, коли буде побито німців, хіба це не найбільша втіха, хіба це не може збільшити певність, що велика Росія переможе нахабного ворога.

Душа, розмовляючи з духами убієних солдат, очищається від земних турбот і загартовується від усіх можливостей потойбічного життя. Православна церква — це зборище некультурних ченців та попів, це для маси. Аристократичний атеїзм не може миритися з казками християн, він вивчає вищу духовну науку — теософію. Мудрість Бога мусить бути й мудрістю культурної людини. Вище кохання людських істот тоді можливе, коли на ньому є фабрична марка небесної канцелярії. Французькі методи вже не дратують нерви, і нерви напруджено тремтять лише тоді, коли при любовних пестощах відчувається присутність будь-якого потойбічного мешканця.

Жриця "Священного Лотосу" — Євгенія Михайлівна Барк, донька професора, влаштувала сьогодні чергову вечірку членів товариства — учнів та адептів.

В розкішних кімнатах професорського приміщення електричне світло було старанно заабажурено і скрізь по кутках були напівмістичні сутінки.

Духи не переносять яскравого світла, від нього в них болять очі й крім того, при світлі їм, мабуть, важко втікати в ці розкішні кімнати від небесної варти. М'які фотелі, килими, дивани, з пахтючими подушками

професорового приміщення були найкраще пристосовані для таких тендітних гостей, як астральні тіла — духів.

Тиха розмова кількох гімназистів, інституток та консерваторок, що вже зібралися тут, лише зайвий раз підкреслювала урочистість моменту. В сутінках затишних куточків, у м'яких фотелях зручно розташувалися адепти та жриці теософської мудрости й провадили тиху розмову про вищі прояви духа, про заховані таємні сили, що рухають життям істоти та історією. Іноді з кутків заходив легенький смішок або шарудіння, коли відважний адепт надто вже сміливо притискався до будь-якої жриці "Священного Лотоса", або коли його духовні прагнення починали виявлятися в матеріяльних рухах, випускаючи магнетичний струмінь із рук на плечі жриці, зодягненої в уніформу гімназистки чи інститутки.

Лише господарка дому Євгенія Михайлівна або для всіх цих присутніх просто Жанна метушилася, бігаючи нечутними кроками по кімнатах, влаштовуючи все для великої містерії, що незабаром мала відбутися тут. Її кучеряве руде волосся поблискувало червоною міддю в тьмяному світлі абажурів. Легка сукня її чіпляла за уніформи розгублених гімназистів, заливаючи їх окультними пахощами індійських квітів, і тоді їхні обличчя червоніли від крови, що приливала до їхнього теософського, але молодого мозку. Жанна готувала за допомогою покоївок круглий столик на трьох ніжках, що за ними мало відбуватися засідання "Священного Лотоса".

В передпокої стояв на варті один з гімназистів і приймав гостей. Щоб була цілковита романтика містики й таємничости, як у справжніх масонів, вартовий гімназист питав пароль і тоді вже допомагав роздягнутися новому гостеві. Сміх і весела розмова, що тривала в передпокої, коли приходив новий гість, змінялася на тиху розмову в кімнатах і тоді вартовий гімназист-сьомиклясник першої імператорської гімназії роздратовано гриз нігті й проклинав долю, що обрала його на це почесне місце вартового.

Ще не всі були в зборі. Товариство чекало ще кількох гостей, що чомусь запізнювались.

Збиваючи грудками сніг, баский кінь швидко підкотив до професорового будинку сани, вкриті медвежою шкурою. З саней вилізла поважна бородата постать в шубі й пішла до будинку. Вартовий гімназист чув важкі кроки по сходах, а потім в передпокої задеренчав дзвоник. Гімназист скочив із стільця, на якому сидів, швиденько пригладив на голові волосся, обсмикнув уніформу й відчинив двері.

Перед ним стояла кремезна поважна постать у теплій шубі, в окулярах, з бородою, що в ній шматочками льоду заморозився подих. Гімназист трохи розчаровано відступив на крок і суворо промовив:

— Змія!..

Людина в шубі очманіло подивилась на нього, потім, не заходячи до передпокою, зняла окуляри, протерла їх і знову одягла.

Гімназист загородив своїм тілом прохід і ще суворіше промовив:

— Змія!

— Глупость! Глупость ви говорите, молодий чоловік! — промовила басом постать у шубі й зробила рух, щоб пройти до передпокою.

— Ви мусите сказати пароль! — стурбовано заговорив гімназист, все ще не пускаючи гостя до передпокою.

Людина в шубі безпорадно розвела руками, не знаючи, що їй робити. В цей час до передпокою забігла Жанна, зацікавлена новим гостем.

— В чому справа, Льоню? — запитала Жанна, дивлячись на безпорадні постаті гімназиста й гостя.

— Цей добродій не хоче назвати пароля! — ображено промовив гімназист

— Ха-ха-ха! Який ви чудак, Льоню! — розсміялась Жанна. — Це ж мій тато! Пропустіть його. Це мій хороший тато!.. — Почала вона ластитись до людини в шубі, що тепер вже зайшла до передпокою.

Жанна сміялась і щебетала, поки професор роздягав шубу, а гімназист з винуватим виглядом розгублено ламав пальці.

— У нас сьогодні збори, татусю! — пояснювала Жанна. — Льоня Криницький сьогодні вартує. Ха-ха! Правда він дбайливо охороняє товариство "Священного Лотоса". Він навіть не хтів пропустити тебе... Як це прекрасно! Познайомтесь, це мій тато професор Барк, а це Льоня Криницький... Ти, мабуть, їв цукерки Криницьких, у них своя цукеркова фабрика.

Професор щось задоволено промимрив і сунув два пальці розгубленому вкрай гімназистові. Потім він з дочкою пройшов в протилежний бік приміщення до свого кабінету.

За хвилину Жанна з веселим сміхом вибігла назад, вона, заспокоюючи, попестила рукою зашаріле обличчя гімназиста й побігла до гостей.

— Ви лише уявіть собі! — весело кричала вона до гостей. — Льоня Криницький, так дбайливо виконує свої обов'язки, що навіть не хтів пропустити мого батька. Ха-ха-ха! Його треба підвищити на один духовний ступінь. Він заслуговує на це. Панове, почекайте ще кілька хвилин і ми почнемо!..

В передпокої знову задеренчав дзвоник. Вартовий гімназист одчинив двері й побачив перед собою трохи притрушену снігом постать студента.

— Змія! — сердито промовив гімназист.

— Мудрість! — трошки насмішкувато відповів студент. — Мудрість, мій любий. Вона іноді нікому не заваджає, її легше іноді носити за значок вашої гімназії. Так то, шановний колего!

Студент роздягнув своє чорне пальтечко й студентського кашкета.

— Юрій Муславський! Будьмо знайомі! — промовив він до гімназиста.

— Леонид Криницький! — важно відповів той.

Студент трохи потер руку об руку, щоб зогріти їх, вийняв хусточку, висякав носа й пішов до кімнат.

— Це ви, пане Муславський! — першою привітала його Жанна. — Що ж ви так спізняєтесь? Це не гаразд! А ми вас чекаємо!

Гості на хвилинку відірвались од своїх затишних розмов і подивилися вбік Муславського й Жанни, вони то напевне не чекали цього студентика. Чого ж це Жанна розписується за них. Ну, мабуть, тут щось та є.

— Знайомтесь! — промовила Жанна. — Це Юрій Муславський. Філолог та історик.

Студент спокійно вклонився присутнім, потім пройшов до дивану і зручно сів на нього, випадково розлучивши якусь парочку, що провадила тиху теософську розмову.

— Вибачте, я, здається, перешкодив вашій розмові, — сказав студент, помітивши це, — але на дворі такий мороз, що виморожує всяку ввічливість. Не знаю, чи вийде щось з нашої вечірки й чи з'явиться сьогодні будь-який дух. Ручусь, що будь-який дух замерзне при сьогоднішньому морозі! Принаймні мій дух остільки замерз, що не помітив навіть вашої присутности!

— Ми розмовляли про народні прикмети! — заговорила до нього панночка, помітивши, що в Муславського гарне обличчя. — Правда, що коли зимою багато снігу, то літо буде тепле?..

Новий різкий дзвоник стурбував гімназиста Криницького, він одчинив двері й побачив перед собою стрункy й енерґійну постать офіцера... Офіцер, не гаючи часу, зайшов до передпокою й зачинив двері.

— Змія, — розгублено промовив Криницький.

— Голуб'ятніков! — відповів офіцер. — Сергій Григорович Голуб'ятніков!..

— Цього мало, ви скажіть пароль!..

— Моє прізвище Голуб'ятніков, я поручник Голуб'ятніков! Цього цілком досить. Це краще за всякий пароль! — сказав офіцер, даючи Криницькому свого кашкета, а потім неохайно кинувши йому на руки свою шубу.

— Можете доповісти, що прибув поручник Голуб'ятніков!

— Ви помиляєтесь, — ображено відповів гімназист, — я не льокай, я вартовий "Священного Лотосу" — Леонид Криницький!

— Це новий титул, — сказав поручник, — але не ображайтесь — усі ми льокаї, тільки маємо різні ранґи. Коли б ви були в армії, то напевне були б прапорщиком, а значить і моїм льокаєм!

Поручник дзенькнув острогами й пішов до кімнат. Роздратований Криницький кинув шубу та кашкета поручника на стілець і пішов за ним, залишивши свою почесну варту і вирішивши, що це вже не така приємна справа, і що багато приємніше розмовляти десь у куточку кімнати з гарненькою гімназисточкою. Він уже не хтів і посвяти у вищий духовний ступінь товариства "Священний Лотос".

Після поручника Голуб'ятнікова прийшов ще один гість, але це був гість самого професора Барка, який нічого спільного з товариством "Священного Лотоса" не мав. Але тепер гості Жанни поводилися трохи шумніше. Поручник Голуб'ятніков порушив містичне шепотіння по куточках дзеньканням своїх острогів та несподіваними викриками, а Муславський своїми дотепами викликав сміх, що остаточно розвіяв окультну атмосферу. Великий портрет Анни Безант — теософського теоретика і просто гладкої бабулі, що замотала себе хмарою білого серпанку, докірливо поглядав на це товариство. Воно не могло серйозно поставитись навіть до такої дитячої розваги, як спіритичний сеанс.

— Жанно, з сьогоднішнього дня, як вам відомо, я вже став справжнім захисником вас од самого кайзера! Незабаром їду до Петрограду і звідти вже на фронт. Сподіваюсь, що ви не забудете мене, коли я своїми грудьми буду захищати нашу Росію, а разом з нею й вас, Жанно! В шанцях під гуркіт німецьких гармат я згадуватиму ваше обличчя, Жанно, ваше чудесне бронзове волосся!.. І з яким захопленням я читатиму листа від вас, Жанно! — лірично наспівував Голуб'ятніков Жанні.

Жанна задумливо дивилась у глиб кімнати, а Муславський поглядав на постать поручника, не знаючи, чим би припинити несподівану зливу його лірики.

— Ви тільки уявіть собі весь жах війни. Кров!.. Смерть!.. При атаках я буду кричати ваше ім'я, Жанно, воно буде моїм бойовим гаслом!

— Не жартуйте, Сергію Григоровичу, — поволі відповіла на це Жанна, — вашим гаслом мусить бути наша велика Росія.

— Поручник носитиме ваше ім'я, як амулет проти німецьких куль, — втрутився в розмову Муславський. — Е... Ви знаєте... Я читав в одному з журнальчиків, що різні амулети, а особливо Георгієвські хрести дуже захищають од німецьких розривних куль "дум-дум". За думкою автора статті куля обов'язково силкується влучити в такий амулет або хрест... В цьому журналі, до речі, оголошено великий розпродаж амулетів та іконок. Я на вашому місці, Євгеніє Михайлівно, обов'язково подарував би нашому шановному оборонцеві цілу серію отаких іконок!..

— Ви дуже добродійні, пане студенте, але залишіть свої поради при собі! Вони вам згодяться в ваших лекціях з філології! — обурено промовив Голуб'ятніков.

Жанна схилилася до Голуб'ятнікова і заспокоюючи попестила його руку.

— Фі!.. Сергію Григоровичу, не сваріться! Амулети безперечно мають силу, коли лише вірити в них. Ви, мабуть, читали книгу Пап'юса "Окультизм", от в ній дуже багато говориться про різні такі речі, що мають чудодійну силу. Це автор, якому безперечно можна вірити! Цей професор користується з великої уваги навіть при імператорському дворі.

— Я вже казав, що найкращий амулет для мене — це буде ваше ім'я! Воно спонукатиме мене на геройські вчинки.

— О, пресвята Євгеніє, захиснице наших душ! — зідхнув Муславський.

— Я дійсно хтіла би бути святою Євгенією, щоб іти спереду солдат, коли вони йдуть в атаку!.. Чому жінки не б'ються на війні, як чоловіки? Колись були відважні амазонки, що билися не гірше найкращих вояків. Я відчуваю в собі силу, як будь-яка з цих амазонок. Ви думаєте, що жінка не може бути така ж хоробра, як і чоловік?..

— Вона може бути відважніша за славнозвісного героя Кузьму Крючкова. Той може нанизати на списа одразу трьох прусаків, а гарна жінка може одним своїм поглядом вбити принаймні десятьох... Я перший віддався б до вас у полон, Жанно, коли б ви пішли війною проти мене! — зауважив Муславський.

— Це справді може статися, Юрію Семеновичу, коли ви не залишите своїх дотепів. В чому справа Льоню? — звернулася вона до Криницького, що допіру підійшов до них і не наважувався щось сказати.

— Там прийшов ще один адепт! — насмішкувато промовив Криницький, не зважуючись говорити далі.

— Так запросіть його сюди?..

— Це візник... і..

— Візник?..

— Він приніс якогось паршивого кота й питає пана поручника!..

Всі запитливо подивилися на Голуб'ятнікова, поглядами вимагаючи від нього пояснень.

— А... о... це ціла історія... заберіть у нього кота й дайте йому по шиї. Е... дайте йому оце!.. — офіцер витяг гаманця й дав Криницькому три карбованці.

Жанна й Муславський мовчки дивились на Голуб'ятнікова, поки знову не з'явився Криницький з величезним білим котом у руках. Кіт був здоровенний, але брудний і худий неймовірно. З нього з усіх боків випиналися кістки й він сильно нагадував славнозвісну Росинанту, — кобилу хороброго лицаря Дон-Кіхота. Голуб'ятніков обережно забрав кота в Криницького і став його пестити, кіт довірливо потерся об його уніформу й замуркотів.

— Це кіт чи кішка? — запитав у Голуб'ятнікова Муславський. — Вона виявляє до вас найщирішу симпатію.

— Я дуже люблю тварин, — почав Голуб'ятніков, — цю нещасну істоту ми трохи не роздушили, коли я їхав до вас. Уявіть собі, сидить цей кіт серед дороги на снігу й жалібно нявкає... Навколо цілі замети снігу, мороз, а він один серед дороги... Я спинив візника й покликав кота до себе. Він напрочуд не побоявся і підійшов, тоді я взяв його до себе в сани і ми разом приїхали до вас. Я хтів... а... але я його лишив у візника і сказав йому, що коли цей кіт пропаде, то я з нього здеру шкуру й викину на мороз, щоб він пам'ятав, як слід поводитися з котами.

— Як його звати? — запитала Жанна.

— Він покищо безіменний, але ми можемо його охрестити... О... — цебто дати йому назву!

— Оголошую конкурс на краще ім'я цьому котові! — заявив Муславський. — Пропоную дати йому назву Лотос, в честь нашого товариства. Хоч він і брудний тепер, але він, здається, мусить бути білий.

— Що ви, — сказала одна з гімназисток, — ви назвіть його Муркою! У нас теж є кіт і його звуть Ґастоном, мені страшенно не подобається це ім'я, але на інше він не йде.

— Дуже гарне ім'я Васька! — сказав хтось із присутніх.

Кіт блиснув очима й подивився на Жанну, ніби розуміючи, що про нього мова.

— Дивіться, дивіться! — скрикнула гімназистка, — як у нього демонічно поблискують очі! Це не простий кіт!

— Може це демон? — сказав Криницький. — Тепер вечір... Така погода...

Ці слова Криницького справили на присутніх гнітюче враження. Вони всі раптом згадали, чого вони сюди зібрались і притихли. Мовчання на хвилину звисло в кімнаті.

— Його ім'я буде — Агасфер! — сказала Жанна. — Я дуже люблю демонічні назви.

— Кис-кис, Агасфер! — покликав Муславський.

Кіт зіскочив з колін Голуб'ятнікова й кинувся чогось у дальній куток кімнати, можливо, що там була миша.

Присутні здригнули від несподіванки. А Голуб'ятніков став задоволено покручувати свої вусики, що нагадували два шматочки білявого клоччя.

— Ну, панове, у нас уже все готово, ми можемо приступити до сеансу! — підвелася Жанна з свого фотелю. — Прошу до другої кімнати.

Гості неохоче повставали з своїх теплих куточків і парами перейшли до другої кімнати. Тут серед кімнати стояв трьохногий круглий стіл,

оточений стільцями за кількістю гостей. Гості посідали навколо столу, склавши руки на стіл. Жанна сіла між Муславським та Голуб'ятніковим.

— Тепер треба, щоб руки всіх з'єдналися й пішов магнетичний ток! — сказала Жанна.

Гості поклали свої п'ятерні на стіл так, щоб пальці з'єднувалися з пальцями сусіда, і таким способом вийшло велике коло з рук, що лежали на столі. Хтось погасив електрику й у кімнаті стало темно, деякий час було чутно дихання й сопіння присутніх. Раптом хтось кашлянув і завовтузився на стільці.

— Тихше, панове! — промовив Криницький. — Потрібна абсолютна тиша...

Знову все стихло. Всі сиділи мовчки, лише було чути, як у сусідній кімнаті пройшла покоївка. Раптом стіл похилився і знову став на своє місце.

— Ой! — скрикнула якась панночка.

— Тсс!.. Тихше, будь ласка!..

— Мені страшно!.. — відповіла панночка.

— Дух, ти тут? — запитала Жанна.

Стіп нахилився знову і стукнув ніжкою об підлогу один раз.

— Коли — так, стукни один раз, коли — ні, стукни два рази!

Стіл нахилився і стукнув три рази.

— Ай! — скрикнула та сама панночка. — Мене хтось хапає за ногу.

— Тихше! — розлютовано скрикнув Криницький. — Бо дух розсердиться.

— Дух, як тебе звати? — запитав Голуб'ятніков.

Стіл почав вистукувати за абеткою.

— Н-а, на, п... о... напо... л...

— Наполеон! — сказав Муславський.

Стіп хитнувся один раз.

— Наполеон! — захоплено прошепотіла якась панночка.

— А ви думали, що це хто? Ваша бабуня? — відповів Муславський. — Це справжній Наполеон!..

— Наполеоне, скажи, чи буде мене вбито на фронті? — запитав Голуб'ятніков.

Стіл знову почав вистукувати.

— І...д-и... т... и... п... і-д ... і-д... іди ти під... т... ри... ч-о... р...

— Наполеон посилає вас під три чорти, пане поручнику! — ввічливо промовив Муславський.

Голуб'ятніков роздратовано крякнув і одірвав руку від столу, нервово вхопившись за правого вуса.

— Цей Наполеон трохи брутальний, як і всі військові! — сказала Жанна.

— Я ж казав, коли ми будемо гомоніти, то дух розсердиться! — зауважив Криницький.

— Давайте викличемо когось іншого! — сказала Жанна.

— Може Пушкіна? — запропонував Муславський.

— Фі!.. — сказав хтось з присутніх. — Пушкін завжди лається гірш за Наполеона...

— Ну, так кого?..

— Ай!.. Мене все хтось хапає за ноги. Запаліть електрику!..

— Попросіть одного з ваших сусідів, — сказав Муславський, — щоб сиділи спокійніше!

— Давайте викличемо дух Петра Великого! — запропонувала Жанна.

— Оце то ділова людина! — сказав Муславський.

— Слухайте, Муславський, заберіть свою ногу! — попросила Жанна.

Знову з'єднали руки й стало тихо, лише було чути, як чогось незадоволено засопів Голуб'ятніков. Стілець знову похитнувся.

— Петро Великий, ти тут? — спитав Муславський.

Стіл чомусь похитнувся два рази, але в цей час щось велике, м'яке впало на стіл, на руки присутніх. Залунали перелякані крики та вереск панночок, загуркотіли стільці.

— Ай! Що це таке?..

— Дайте електрику!..

— Електрику!..

Кричали й метушились налякані гості, поки хтось з них не включив електрики. Напруження і страх розв'язалися дуже просто. На столі сидів білий кіт, що його знайшов Голуб'ятніков. Агасфер, як його назвала Жанна, сидів на столі і спокійно вмивав свою забруднену мордочку.

До кімнати дійшов приглушений дзвоник з передпокою.

— Хто це може бути? — вголос подумала Жанна.

Незабаром прийшла покоївка.

— Там прийшли якийсь добродій! Вони правильно сказали пароль.

— Ну, так проси сюди!..

До кімнати зайшов Стефан Бойко, скромно вдягнений у темний костюмчик. Його обличчя було трохи схвильоване й він ніяково поглядав на присутніх. Гості Жанни здивовано дивилися на непрошеного пришельця.

Муславський кинувся на допомогу Бойкові.

— Євгеніє Михайлівно, вибачте, будь ласка, я зовсім забув сказати, що я насмілився сьогодні запросити до вас мого друга — студента-однокурсника Стефана Борисовича Бойка! Він великий прихильник теософської науки й дуже багато знає з цієї галузі.

— Прошу! Прошу заходити! — привітно заговорила до Бойка Жанна.

— Знайомтесь! — сказав Муславський.

Інцидент був вичерпаний і гості знову почали обговорювати свій несподіваний переляк.

— Може ми можемо продовжувати при світлі? — запитала панночка, що її нахабні духи ввесь час хапали за ноги.

— Про це треба спитати в мого товариша Стефана Борисовича! — відповів Муславський. — Він дуже компетентний у цих справах. Як гадаєте, Стефане Борисовичу?

— Кха... Гм... я власне...

Муславський насмішкувато дивився, як ніяковіє Бойко.

— Я гадаю, що можна, — продовжував Бойко, — тільки треба дуже старанно заабажурити світло, щоб було напівтемно!

Поки влаштовували нове освітлення, Муславський затяг Бойка в куток кімнати.

— Ти все-таки прийшов?..

— За мною стежать, — відповів Бойко, — я просто вирішив, що тут можна сховатися на цей вечір!..

— Ага...

— Тільки ти не виставляй мене, як знавця цієї чепухи, я в ній ні чорта не розумію!

— От так історія! — зідхнув Муславський.

В кімнаті стало напівтемно, так що присутні ледве могли розпізнавати один одного. Всі знову сіли на свої місця. Бойко сів коло Муславського.

— Дух, ти тут? — спитав Леонид Криницький.

Стіл похитнувся.

— Це Петро Великий? — спитав Голуб'ятніков.

Стіл стукнув один раз.

— Я в них замість медіюма, — прошепотів Муславський на вухо Бойкові, — тільки в мене вже заболіли руки хитати цим столиком. Допомагай!..

— Петро Великий, скажи, хто поведе до перемоги нашу армію? — спитала Жанна.

— Жанна Барк! — вистукав стіл.

— Це він хотів сказати — Жанна д'Арк! — сказав Криницький. — Нова Жанна д'Арк!.. Як це прекрасно!

Жанна сердито встала від столу і зняла абажура з лампи.

— Сьогодні нічого не вийде, — сказала вона, — хтось з присутніх надто вже розжартувався.

Вона стояла коло лямпи й електричне світло освітлювало її кучеряве волосся, що виблискувало червоною міддю. Її обличчя було енергійне і прекрасне, її постать була дужою й елястичною. Надягнути на неї панцир, шолом, дати в руки меча, і це була б справжня Жанна д'Арк!..

Муславський і Голуб'ятніков дивились на неї, потім вони подивилися один на одного й їхні погляди зустрілися, як дві шпаги.

Жанна Барк була справді прекрасна жінка. Євгенія Михайлівна, а вдома Євгенія, Женя і, нарешті, Жанна була примхливий витвір інтеліґентського оточення. Це була двадцятидвохлітня панночка з почуттям дорослої жінки.

III. Жанна

Вона була трохи обурена й розчарована, наче хтось навмисно взяв і викрив її маленьку таємницю. В цій розчарованості було щось дитяче. Вона будувала будиночок з карт і необережний подув повітря зруйнував його. Вона вже надто доросла, щоб будувати його знову, але легкий жаль і гіркота, що він розвалився, на хвильку пронизали її.

Жанна з дитинства захоплювалась походами російських царів і її так само цікавили войовничі наступи й відступи клясичних армій, її захоплював Суворов, Іоанн Грозний, Олександер Македонський, їй подобалося читати про походи запорожців і, нарешті, її ідеалом була Жанна д'Арк, хоробра французька дівчина, свята, жінка-солдат, що воювала з англійцями.

У своїх дитячих мріях вона переживала дуже яскраво всі походи й воєнні події, одягаючи на себе панцир і шолом Жанни д'Арк і войовничо розмахуючи її важким мечем. Білий військовий кінь у полях фантазії

Євгенії Барк носив її по вулицях Орлеану та берегах Луари й вона скрізь хоробро розправлялась з англійськими офіцерами та солдатами.

Вона з дитинства плекала наївну дитячу мрію, що вона буде така ж героїня, як Славетна Орлеанка й ніколи, нікому, навіть матері, що так рано померла, не признавалась вона у своїх таємних прагненнях.

Тепер, цілком випадково цю мрію було висміяно. Жанна розуміла, що це зроблено не зі злої волі, але вона відчувала внутрішній сміх, що кепкував з її дитячої мрії, і їй здавалось, що тепер усі знають, яка вона смішна з своїм ідеалом.

Спіритичний жарт, що в ньому вона запідозрювала Муславського, несподівано розчарував її, зруйнував її картковий будинок, що був відомий лише їй одній.

Гості звичайно не зрозуміли, чому Жанна так рішуче перервала таку веселу гру. В цьому випадкові, що трапився, не було нічого такого, щоб на нього можна було реаґувати так, як реаґувала Жанна.

Був задоволений лише Голуб'ятніков, він цим позбавлявся від гострих і часом неввічливих дотепів Муславського, що були скеровані проти нього.

Гості потроху розійшлися по кімнатах і знову зручно розсілися в теплих куточках. Покоївка подала їм чаю та печення й вони цілком задоволені з своєї долі провадили тихі розмови.

Жанна підсіла на канапу до Бойка, щоб ближче зазнайомитися з ним. Він справив на неї дуже добре враження, їй сподобалась його голова, що мала мужній вигляд, і його обличчя, що мало трохи неправильні риси й цим ставало ориґінальніше й цікавіше за обличчя визнаних красунів. В ньому не було звичайної солодкости, а, навпаки, трохи неправильний ніс робив обличчя Бойка, на перший погляд,

суворим. Коли ж він посміхався, суворість злітала й обличчя робилось напрочуд симпатичне.

— Ви на одному курсі з Муславським? — спитала Жанна в Бойка, щоб розпочати розмову.

— Ні, я був у Політехнічному Інституті! — признався Бойко. — Юрій, мабуть, хвилювався, коли рекомендував мене...

— Цього можна було чекати від нього, він часто жартує, навіть коли не слід. Ви вже кінчили?..

— На жаль, ні! Я... Бачите мене!.. — не договорив Бойко й подивився просто в очі Жанни.

Він помітив, що її очі були темносірі, але з першого погляду вони здавалися чорними, як туш. Це порівняння йому одразу спало на думку, але потім він одкинув його. Чорність і блискучість очей були остільки своєрідні, що їх ні з чим не можна було порівняти. Бойко побачив в очах Жанни запитання й разом з ним симпатію до себе.

— Розкажіть! — попросила Жанна, помітивши вагання Бойка. — Сподіваюсь, що це не секрет?..

— Це не секрет! Не секрет навіть од поліції. Але я не сказав одразу тому, щоб не підвести Муславського. Він дозволяє собі запрошувати до вас гостей, що можливо дуже небажані.

— Навпаки! — перебила його Жанна. — Я дуже сердита на Муславського, що він не познайомив нас раніш.

— Ви зараз побачите, що він добре робив, коли не знайомив нас, і зробив дуже погано, коли без вашого відома, тим більше, не поінформувавши вас про мене, запросив мене сюди. Мене викинули з

Інституту, як непевний, революційний елемент. Буду навіть одвертішим, мене допіру переслідували філери! Один з них навіть заарештував мене, але я втік. До вас я не мав наміру йти і потрапив цілком випадково, щоб просто на якусь годину переховатися від них.

Жанна уважно вислухала Бойка і їй в очах промайнув огник зацікавлення. Вона ще раніш відчувала, що в цій людині криється схована енергія й відповідні вчинки. В її очах Бойко виростав у героя й вона несамохіть відчула дивну приємність од того, що сиділа коло нього.

Бойко на хвильку змовк, бачучи, що Жанна мовчить і так уважно дивиться на нього. Цю уважність він розшифрував неправильно, гадаючи, що Жанні стала неприємна його присутність. Присутність вигнанця з порядного кола людей, що до них Бойко завжди ставився призирливо.

— Тепер, коли вам неприємна моя присутність, я можу піти! Можливо, що шпики вже остаточно втратили мій слід. Вибачте, дуже прошу за цю неприємність!

В цих словах Бойко хтів висловити своє ставлення до цього кола й щиро вибачитись перед господаркою, що її симпатія вплинула на нього. Жанна деякий час мовчала й на її обличчі промайнула тінь легкої образи.

— Ви мене образили! — тихо відповіла Жанна. — Але не тим... Ви мене образили своїми останніми словами. Коли вам у мене нецікаво... Коли ви не цікавитесь... Ні! — зворухнулась Жанна. — Ображатись не слід! Ображатися смішно! Залишайтесь у нас, коли вам навіть нецікаво, бо вас знову можуть заарештувати.

Бойкові стало неприємно за свою останню нетактовність. Він зрозумів, що в цієї симпатичної дівчини є якийсь у голові заскок. На

думку Бойка, вона мусила ввічливо попросити його забратися геть, це цілком личило б їй та її оточенню, але ця дівчина, очевидно, мала якусь ориґінальну ідею, що її Бойко в думках назвав "заскоком". Вона цим одразу висувалася з свого оточення й Бойко несамохіть став їй симпатизувати. Він піддався зовнішнім чарам цієї дівчини, забувши, що вона може бути просто дуже ліберальною. Отже, гострота Бойкових висновків була притуплена об красу Жанни.

— Ви дуже добрі! — сказав він Жанні. — Я не заслужив такого ставлення до себе. Я допіру сказав дуже нетактовну річ. Вибачте мені, я помилявся. Ви дуже славна, дівчина, Євгеніє Михайлівно!..

— Ви надто швидко змінили свій погляд!..

— Ні, ви мені одразу сподобались! У вас дуже гарне й ориґінальне обличчя...

— Ви зовсім не вмієте говорити компліментів, пане Бойко! Вони звучать у вас, як остаточний, суворий присуд.

Бойко поглянув на Жанну й її кучеряве, бронзове волосся зовсім полонило його. Це був дивний колір, що сам собою міг викликати захоплення. Додаючи до нього напрочуд симпатичне трошечки кирпате обличчя Жанни з її посмішкою, що зогрівала й непереможньо вабила до себе, і Бойко міг, не соромлячись, визнати, що будь-який комплімент звучав би тут, як присуд.

— Євгеніє Михайлівно, я дуже боюся, що справді підведу вас! Мені краще вже піти до іншого місця. Можливо, що мене вислідили і до вас може завітати поліція. Це буде для вас велика неприємність.

— Не турбуйтесь, Стефане Борисовичу, ми вас визволимо, поручник Голуб'ятніков має там якісь зв'язки. А для мене в цьому нічого небезпечного нема, лише... — не договорила Жанна.

— Лише що? — спитав Бойко.

— Лише, — Жанна рішуче хитнула головою. — шкода вас!.. Слухайте, Муславський! Юріє Семеновичу! — звернулася вона відразу до Муславського й двічі покликала його, бо він захопився розмовою з якоюсь панночкою. — Що в опері в неділю?..

— У неділю?.. Зараз пригадаю. Треба витрусити нафталін з голови! — відгукнувся цілою тирадою Муславський. — Здається, "Князь Ігор".

— У неділю в опері "Винова краля"! — відповіла за нього панночка.

— Ну звичайно "Винова краля", я ж казав, коли не Ігор, то краля! Мені, між іншим, теж в карти не везе, завжди заважають кралі!..

— Це я випадково згадала про оперу. Дуже люблю "Винову кралю"! — заговорила Жанна до Бойка. — Чайковський такий меланхолійний!

— В цій речі він більше божевільний! — відповів Бойко. — Його Герман енерґійний до божевілля. Такий тип дуже подобається мені. Він упертий і непохитно йде до мети. Це сильний герой, майже авантурник. Але він до того ще й романтик.

Вони говорили тепер про оперу, висловлюючи свої погляди, погоджуючись один з одним. Наче бажаючи зробити цим один одному приємність, наче викриваючи цим спільні риси й спільні симпатії, що можуть зблизити їх.

Поручник Голуб'ятніков сидів проти них у фотелі під другою стіною й уперто дивився на Жанну. Він роздратовано смикав свої біляві вусики й ні з ким не розмовляв. Його з'їдали ревнощі, як іржа роз'їдає залізо. Він бачив, що Жанна захопилася Бойком, і відчував, що це не менший суперник за Муславського. Голуб'ятніков уже кілька років був закоханий в Жанну, але не знаходив у неї відгуку. Він при кожній нагоді

настирливо говорив їй про це, але одержував лише на відповідь звичайне жіноче кокетство й часом неприховане знущання. Це лише розпалювало його почуття й він задля Жанни зробив би все, що міг. Кожний чоловік, що користувався в Жанні хоч крихтою симпатії, або діставав од неї посмішку, негайно ставав лютим особистим ворогом Голуб'ятнікова. Тепер Голуб'ятніков з ненавистю поглядав на Бойка й дивувався, що могла, мовляв, знайти Жанна цікавого в цьому студенті.

Голуб'ятнікова дратували сумніви. Він мав їхати на фронт і лишав Жанну тут, серед цих студентів. Вони заговорять її й вона забуде про нього. Коли б він міг, він забрав би Жанну з собою або ізолював би її від усіх чоловіків, або раз назавжди розправився б з цими студентами. Але нічого зробити він не може й ревнощі гризуть його, раптова злість душить і пече, кохання, як міцний спирт, затуманює мозок і він, поручник Голуб'ятніков, офіцер, що може для своєї чести зробити все, безпорадний і безсильний тут коло цієї примхливої дівчини.

— Мені з усіх опер найбільше подобається "Винова краля"! — говорить Жанна. — А вам, Сергію Григоровичу? — втягує вона в розмову Голуб'ятнікова, помітивши, що той сидить зовсім самотньо й, не чекаючи від нього відповіді, продовжує. — В цій опері дуже добре сполучилися дія, цікавий сюжет і прекрасна музика. В інших операх здебільшого з клясичною музикою зв'язаний дуже скучний, млявий сюжет і це засушує їх. Там нема на що дивитись, там можна лише слухати!

— Мені дуже подобається сцена у старої графині! — говорить Бойко. — Мабуть, я вже старію, але вони мені такі зрозумілі! Я починаю думати тоді про трагедію людини, що так рано вмирає і не може прожити хоча б до трьохсот літ!

— Чого захотів! — сміється Жанна. — Ні, ця сценка скучна, мені подобається більше сценка коло Зимової канавки. Знаєте? Коло Ермітажу. Там справжня трагедія. Ваш улюблений герой божеволіє й задля химерних карт кидає прекрасну дівчину. На мою думку, Герман

трохи необачний, — сміється знову Жанна, — він би міг це сполучити, але він мені до вподоби.

— Герман не офіцер! — втручається в розмову Голуб'ятніков. — Він пройдисвіт. Офіцер не дозволить собі кинути дівчину на вулиці вночі. Е... Це офіцер, який втратив свою честь!

— Ви б цього не зробили, Сергію Григоровичу, правда? — питає Жанна,

— Ніколи!..

— Значить, ви не герой!.. Герої завжди все роблять інакше, ніж усі інші люди, через це вони й герої!

— Це невірно! Кожна людина герой. Вона завжди робить геройські вчинки. Покохати вас і не мати взаємности — це теж геройство! — жартуючи, відповідає Бойко, помітивши і зрозумівши взаємини між Голуб'ятніковим та Жанною.

— Хоч ви іноді й спостережливі, — відповідає на це Жанна, — але це невірно. Закохатися — це шабльон, а не геройство. Іноді важче не закохатися.

— Ця опера "Винова краля" — дуже хороша, — говорить Голуб'ятніков. — Вона завжди викликає в мене жаль за минулим. Які були тоді цікаві люди! Просто шкода до чого все змінилось! Нема тієї гордовитої аристократії, нема тих правил честі. Дуже небагато теперішніх офіцерів можуть похвастати, що вони додержуються старих славних традицій. Раніше слово "офіцер" звучало гордо, а тепер воно звучить, як службовий ранґ.

— Ви говорите, як стара графиня, Голуб'ятніков! — заперечила Жанна. — Хіба офіцерська уніформа має тепер мало прихильниць серед

дівчат? — і Жанна показала рукою на своїх гостей. — І взагалі, хіба в нас не хоробрі офіцери й не славні солдати? Ви тут закисли в тилу, Голуб'ятніков, от попадете на передові позиції, ви одразу помолодієте!

— Так, я незабаром від'їжджаю на фронт. Але в мене настрій поганий! Коли знаєш, що тил так мало співчуває фронтові, нема ніякої охоти воювати. Колись жінки, що залишалися в тилу, нестерпуче чекали своїх чоловіків і знайомих, а тепер вони знаходять собі розвагу... — Голуб'ятніков зневажливо подивився на Бойка. — Та й багато чоловіків уникають фронту.

Останні слова Голуб'ятнікова зачепили Бойка. Голуб'ятніков зовсім несвідомо зачепив у нього його болюче місце і Бойко спалахнув, але зараз же стримав себе. Слова ж цього офіцерчика не стосуються до нього, вони лише виявляють не здійснені сподівання цього кола людей. Але Бойко все ж таки не стримався, щоб не шпигнути цього представника ненависної йому армії.

— Мабуть, на це є дуже важливі причини! — сказав Бойко. — Я, наприклад, розглядаю це не як боягузство, а як незадоволення в потребах певного шару суспільства, а також виправдую тим, що ці люди не бачуть в цьому ніякої корисної мети й ніяких корисних наслідків у цьому не знаходять для себе. Чого ж їм іти на фронт?.. Тільки в одному ви праві. Це те, що на фронті б'ються люди, які справді не хтять війни і не хтіли б туди йти, а в тилу здебільшого переховуються люди, що кричать за неї, але ховають власну шкуру всілякими способами!..

— Що ви, Стефане Борисовичу! — несподівано для Бойка заступилася Жанна. — Кожний свідомий громадянин мусить любити свою батьківщину й захищати її від ворога. Коли б усі краще з'ясували це, то було б більше прихильників нашої перемоги! Була б велика ганьба, коли б нас перемогли німці!.. Я особисто дуже задоволена, що Сергій Григорович іде на фронт. Це збільшує мої симпатії до нього.

— Я зовсім не заперечую, — відповів Бойко, — що певній частині нашого суспільства війна потрібна. Для вас слово батьківщина щось говорить, а для багатьох це слово нічого не говорить, або говорить щось протилежне. Ви ж знаєте, що Росія складається з багатьох націй, як і Австрія. Отже, що до вподоби одній нації, не може бути інтересом другої. Крім того, в суспільстві є різні прошарування. Селянство, наприклад, дуже страждає від війни. Руйнується його господарство, родина. Воно в кепських матеріяльних умовах. З якої речі йому бути за війну?..

— Так може говорити лише будь-який німецький... Е... аґітатор, а не студент! — відповів трохи розлютований Голуб'ятніко

— Але я помітив, що багато студентів завжди висловлюють різні надто вільні думки, і це вважається за ориґінальне. Нічого в цьому ориґінального нема, є лише шкідливе!

Жанна здивовано дивилася на Бойка. Ця людина, що так їй сподобалась, була проти війни. Хоч він одверто не говорив про це, але це відчувалося в тоні його голосу. Жанна вже мала намір розчаруватись, але збагнула, що Бойко надто серйозний, щоб ним керували легковажні причини.

— Ви, Бойко, теж мусите йти на війну, і Муславський. Хіба можна спокійно вчитися в такі часи? Ви мусили б піти добровольцями! — говорила Жанна, трохи незадоволена з його посмішки. — Голуб'ятніков правий, ви б мусили бути прикладом для інших.

— Дякую за таку честь! — іронічно подякував Бойко. — Алеж гадаю, що нам краще не йти!

— Ах, залишімо ці неприємні розмови! — сказала Жанна. — Давайте краще організуємо будь-яку гру! Сергію Григоровичу доведеться ще про це багато говорити й думати на фронті. Я бачу, що ви сперечаєтесь

навмисне, Стефане Борисовичу, і, мабуть, насправді іншої думки! Муславський! — звернулася вона до нього. — Організуйте будь-яку веселу гру для всіх, ви ж умієте, бо я бачу, що всі скучають!

— З охотою, люба Євгеніє Михайлівно! Мене недавно навчили одної цікавої гри. Кажуть, що цю гру привезли з Китаю і там у неї грають усі мандарини і сам син неба.

— Це яканебудь екзотична гра? — спитав Льоня Криницький.

— Я думаю, що вона більше еротична, ніж екзотична! — відповів Муславський.

— О, це дуже цікаво! — заговорили заінтриговані панночки.

— Для цієї гри потрібний папір і олівці! — продовжував Муславський. — Євгеніє Михайлівно, потурбуйтесь, будь ласка. Так! Кожний бере по шматочку паперу і відповідає на кілька загальних для всіх запитань, але не читаючи, що написав попередній учасник у грі. Отже, прошу панове!

Муславський дав кілька загальних для всіх запитань і гості, сміючись, стали відповідати на ці запитання. Бойко, відповівши на перше запитання, написав Жанні цидульку й непомітно передав їй.

"Жанно! Дозвольте й мені тепер так називати Вас. Я бачу, що Вам подобаються військові, а я військовим ніколи, нізащо не буду. Яка прикрість!"

Жанна на це відповіла теж цидулькою.

"Будь ласка. Мені дуже приємно. А коли б я Вас попросила, Ви пішли б? Голуб'ятніков дуже марудний!"

Бойко на це відповів.

"Знаючи мої переконання, Ви б ніколи не попросили мене про це. І хоч Ви прекрасні, Жанно, але я відмовив би Вам".

"Стефане Борисовичу, я дуже рада, що познайомилась з Вами, але Вам не вистачає відваги... І Ви зовсім не вмієте говорити компліментів. Ви б мусили сказати. — Так. Задля Вас я зроблю все на світі, і т. д."

Бойко написав ще одну цидульку.

"Коли б я Вас зустрів в іншому місці й Ви вимагали б у мене щось інше... Я заплутався б, як гребінець у Вашому волоссі, і розтанув би під Вашим поглядом, як тане місяць у синяві часу".

Але ця цидулька лишилась без відповіді.

Тим часом гості виготували цілу серію анкет, що були приблизно такі, як ця, але кожна мала свої варіяції.

Зап. Як звуть її?..

Від. Жанна.

Зап. Як звуть його?

Від. Муславський, Юрій Семенович

Зап. Де вони зустрілись?

Від. На горищі.

Зап. Чому?

Від. Так собі. А між іншим, він негайно від'їжджає на фронт.

Зап. Що вони робили?

Від. Кусались.

Зап. Що сказав він?..

Від. Ах, як приємно!..

Зап. Що сказала вона?..

Від. Не пустуй!..

Зап. Що було потім?..

Від. Він купив їй шовкові панчохи.

Зап. Що сказав двірник?

Від. Ну й публіка!..

Кожний гість прочитував таку анкету, складену колективно, і масні смішки по кутках зустрічали найбільш несподівані та незугарні відповіді.

Під час цього, коли гості були захоплені грою, до Жанни підійшла покоївка й тихо шепнула їй:

— Там прийшов пристав!

Жанна зблідла і подивилась на Бойка. Він, нічого не гадаючи, спокійно щось писав на шматочку паперу.

— Хай почекає! — сказала Жанна.

Вона підійшла до Голуб'ятнікова й відкликала його від гостей.

— Сергію Григоровичу. У мене велика неприємність, — почала вона, — прийшов якийсь пристав і хоче заарештувати одного з моїх гостей. Це таке хамство! Жахливе хамство!.. Зробіть щонебудь. Ви ж військовий! — і вона нагородила Голуб'ятнікова таким привабливим поглядом, що він утонув у ньому, як може втонути пес в ополонці.

— Я зараз усе влаштую! — відповів Голуб'ятніков. — Не турбуйтесь, будь ласка! — і він вийшов до передпокою.

Жанна повернулася до гостей і знову сіла коло Бойка. Бойко помітив, що вона схвильована й допіру вирядила кудись Голуб'ятнікова. Це спочатку здалось йому дивним, а потім хвилювання Жанни непомітно передалось до нього. Раптом він здогадався, що це могли прийти по його душу, але гості Жанни спокійно грали в цю безглузду гру, що лише дозволяла прогаяти час без усяких наслідків. У повітрі не відчувалося ніякого скандалу й ніякого занепокоєння, що бувають у таких випадках, як завітання поліції.

Це вплинуло на Бойка і трохи заспокоїло його, але настирлива думка про поліцію глибоко копирсалась йому під серцем.

— Це прийшли по мене? — тихо запитав Бойко.

І він бачив, як Жанна сильно зблідла. Її очі поширшали й у її погляді, як цирковий актор, зробив свій карколомний стрибок переляк. Жанна наче злякалася цього питання. Вона прихилилась до Бойка і взяла його за руку.

— Ні! Ні!.. Не турбуйтесь!.. Сидіть спокійно, Стефане Борисовичу!.. Вам нічого не загрожує.

Відчувши справжню небезпеку в цих словах Жанни, Бойко разом з цим відчув у своїх руках ЇЇ теплу долоню й ця долоня так вплинула на нього, що йому байдуже стало до всякої небезпеки, аби теплінь цієї долоні зогрівала й надалі його напружені почуття.

Пристав був розчарований, коли до нього в коритар вийшов Голуб'ятніков. Пристав його знав, бо Голуб'ятніков мав справи з жандарським управлінням і поліцією. Пристав увічливо привітався, але Голуб'ятніков не звернув на це уваги.

— Що таке? — запитав він одразу, насунувшись на пристава одними словами свого запитання.

— Ми маємо заарештувати тут одного студента, він...

— Як прізвище? — не дав йому договорити Голуб'ятніков.

— Стефан Бойко!..

— Бойко? А я думав, що другий!..

Голуб'ятніков трохи помовчав. Несподіваний плян спав йому на думку. Цей випадок віддавав йому в руки обох студентів і тепер Голуб'ятніков міг розправитися з ними собі до вподоби й він задоволено посміхнувся.

— Тут ще один є!.. Я беру їх обох на себе. Ви тільки налагодьте слідкування. Попались, голубчики!.. Це дуже добре, що ви зайшли. Я про це доповім. Тепер ви можете йти. Не забудьте!.. Хай двоє з ваших ввесь час слідкують за ними. До побачення?..

Пристав негайно залишив приміщення, а Голуб'ятніков повернувся до кімнати.

— Все гаразд! — відповів він на погляд Жанни.

Плян, що поволі перетравлювався в шлункові його мозку, викликав іронічу посмішку, що злорадно куделилась на кінчиках його вус.

IV. Листи

Лист поручника Сергія Голуб'ятнікова до Євгенії Барк

Північний Ризький фронт

"Шановна Євгеніє Михайлівно!

Уже майже рік, як я з Вами не бачився. Як поживає кіт, що я Вам його подарував?.. Такий же він, як і був худий, чи погладшав і поздоровішав?.. Коли я згадую про кота, я згадую про Вас, і Ви, мабуть, коли дивитесь на нього, або пестите його своєю чарівною ручкою, згадуєте мене. Страшенно люблю котів! Вони нагадують мені своєю електричною шкуркою дотики жіночого коліна. І дуже не люблю кішок, бо вони нагадують мені нігті, що можуть подряпати обличчя. Я прозвав Вас за Вашу холодність до мене "шпротиком". О, коли б я міг прозвати Вас хоч кішкою... Але Ви холодний "шпротик" — рибка, що прохолоджує моє міцне, як коньяк, кохання.

Вибачте за такі гастрономічні порівняння, але я п'ю коньяк і заїдаю шпротами, пишучи цього листа. Я від цього маю подвійну насолоду. Поперше, пишучи листа до Вас, я згадую Вашу постать і Ваше обличчя, а, подруге, наші герої десь знайшли підвал з коньяком і винами. Добрі вина — це така лакоминка в нашому сірому фронтовому житті. Так, життя наше сіре, його не прикрашують такі красуні, як Ви, його не прикрашуєте Ви. Правда, феєрверк німецької канонади — річ чудова. Він спонукає нас до героїчних вчинків, але нема дам, щоб нам плескали. Я знаю, Ви любите героїв. Героїв тут багато, але вони в'януть, нема тих, хто мусів би їх привітати й заохотити своєю посмішкою.

Як поживає Ваш папан, шановний професор Барк? Передайте йому мій привіт.

Жанно, напишіть мені правду, чи не закохалися Ви знов у якогонебудь студента, тоді я кинусь в огонь німецьких кулеметів і покінчу з коханням. Одчайні думки народжуються в моїй голові, мені іноді хочеться зробити героїчний вчинок. Ну, кинутись, наприклад, самому на всі німецькі шанці й порубати всіх, але мене стримують лише колючі дротяні загороди, об них можна подряпати мої чудесні лаковані чоботи. Всі мої приятелі дивуються, що вони досі, як нові, але в цьому нема нічого дивного, я бережу їх. Отже, коли Ви знову закохались в когонебудь, мені доведеться подряпати їх.

Чорт!.. Ці ординарці — такий безлапий народ! Цей Бойко, Ваш знайомий, хоч і студент, але хам. Я щонебудь придумаю вже для нього. Ви не бійтесь, з них повилітають усі їхні дурацькі ідеї. Ну і що Вам могло подобатись у цих студентів, з них навіть порядних солдатів не зробиш. Муславський уже в шанцях. Доведеться мені й Бойка туди спровадити, ніякого толку з нього. Ви писали мені, щоб я турбувався ними. Отже, безпечніше місце для них у шанцях, бо на іншій роботі вони зароблятимуть одні наряди та дорікання.

Не турбуйтеся!.. В шанцях обов'язки дуже прості. Сидять там собі люди і пострілюють у повітря, а, настрілявшись, ідуть у тил відпочивати. Отже, Вашим студентикам нічого не загрожує. Ах, забув сказати Вам, що цей Бойко допіру трохи не перекинув пляшки з коньяком. Поганий з нього вийшов ординарець. Хіба з дезертира може вийти порядний солдат!..

Жанно, Ви для мене богиня війни!.. Я готовий воювати ще десять років і перекалічити всіх німців, лише б Ви, нарешті, дісталися мені в нагороду. Невже поручник Голуб'ятніков для Вас не звучить?..

Я ніяк не можу висловити в цьому проклятому листі мого почуття до Вас. Моя бабка колись учила мене писати листи, але її французькі фрази звучать мляво. Чорт візьми!.. Ця далека канонада, що я її чую, пишучи цього листа, змушує мене висловлюватись інакше. Чорт візьми, невже Ви не кохаєте мене?.. Будь я тричі проклятий, коли Ви не станете моєю!.. Хай усі набої німецьких гармат звaляться на мене, коли не буде цього. Я кохаю Вас до чортиків, до багнетної атаки!.. Бачите, як я Вас кохаю?..

Ви посміхнетесь, читаючи ці рядки. Скажете, що я несамовитий, чудак, що брутальний, як всі військові, але хай чорт візьме мою душу, коли Ви не хочете її. Як Вам розповісти про все?..

От прикрість, — зламався олівець! Я дуже натискую, правда? Треба легше, я знаю. Треба ніжно, тоді буде більше ласкавих слів, що так подобаються дамам. Треба більше компліментів, більше порівнянь, але я не спеціяліст з філології, це я залишаю — Ви знаєте кому?.. — Йому!..

Він Вам, мабуть, пише листи щодня, але тут уже я нічого не можу зробити. Який жаль, що я не можу перешкодити цьому!.. Коли б я міг, я оточив би будинок, де Ви живете, подвійним колом колючої дротяної загороди і на дах поставив би кілька кулеметів.

На жаль, Ви дуже далеко звідси. Тут я сиджу в напівзруйнованому німецькими гарматами будинку, слухаю далекі вибухи війни і мрію про Вас.

Ми знаходимось близько Риги й обороняємо підступи до Петербургу. Я ввесь час силкуюся собі уявити, що це я захищаю особисто Вас, і це мене підбадьорує. Чому Ви так рідко й так мало пишете? Невже ж захисники нашої батьківщини Вас так мало цікавлять?

Я обороняю батьківщину й може умру за неї, може німці зараз почнуть обстріл цього містечка, де ми знаходимось, і мене роздушать ці стіни будинків, а Ви мовчите?..

Хоч би ще раз побачити Вас і почути Ваш голос, Жанно, почути шелест Вашої сукні!.. Які божевільні бажання, правда?.. Так, це бажання терзає мене до божевілля, до одчаю, але мені доведеться лише обмежитись такою сантиментальністю, як поцілувати цього листа й переслати його Вам.

Коли б я міг, я запровадив би в життя нову модну річ, намисто з німецьких шрапнелів. Жінки з цим намистом на шиї мали б вигляд справжніх богинь війни й пам'ятали б краще за чоловіків, що думають про них під час атаки. Жанно, я Вам, мабуть, подарую таке намисто з шрапнелів.

От приблизно все, що я Вам можу написати. Мені дуже прикро, що на папері не розкажеш усього, але й цього досить, щоб Ви зрозуміли, що я почуваю.

Жанно, пообіцяйте мені, що Ви нікого не покохаєте! Я вже мрію про те, як ми з Вами в Петербурзі підемо ввечері на Неву, або поїдемо на Стрілку й дивитимемось на захід сонця. Хай надійде швидше ця прекрасна хвилина.

До першої несподіваної кулі, що влучить в моє серце.

Ваш С. Голуб'ятніков".

Поручник Голуб'ятніков прочитав листа, допив зі склянки коньяк і трохи замислився.

В кімнаті, де він сидів, було насмічено і брудно. Брудні, голі стіни були прикрашені лише шаблею та револьвером поручника, що висіли на

гвіздку. В кутку кімнати стояло зім'яте залізне ліжко, а на стільцях, що в безладді стояли по кімнаті, були порозкидані різні поручникові речі. Сам поручник сидів за столом коло вікна. Кілька пляшок лежало в кутку під столом і ще недопита пляшка з коньяком стояла перед ним на столі. Шибки у вікні тихо деренчали від недалекої канонади.

Поручник Голуб'ятніков взяв чистий аркуш паперу й почав писати нового листа. У перервах він пив коньяк і тихо бурмотів собі під ніс.

— Ну, панночко, невже Вам і цього буде замало!..

— Чорт візьми!..

— Я поскручую вашим коханцям голови!..

Зупинявся і знову писав, міцно натискуючи хемічним олівцем на аркушик паперу.

За вікном гомоніли солдати, пирхали коні й торохкотіли вози полкового штабу.

Частина полку вже виступила на передові позиції в шанці. Друга частина готувалася зробити це надвечір і закінчувала свої останні справи.

Коли стемніє, солдати знову підуть у шанці після короткого відпочинку й міситимуть у них грязюку і брудний розталий сніг, мерзнучи від вогкости й ховаючись за бруствером од німецьких куль і набоїв. І коли намішають лемішки з власної крови, грязюки і брудного снігу, ті, що залишаться живі, знову підуть відпочивати в зруйновані будинки містечок або сіл.

Під час таких відпочинків поручник Голуб'ятніков згадував своїх знайомих і між пияцтвом та службовими справами писав довгі листи. Він робив це з насолодою, черпаючи надхнення з пляшки вина або коньяку.

Тепер він писав листа своєму приятелеві, що вчився з ним колись у кадетському корпусі, й лише тепер згадав про нього, бажаючи втягнути його у свій роман, як випадкового агента для доручень.

Лист поручника Голуб'ятнікова до приятеля

Північний Ризький фронт

"Вовко!

Здоров, друже!.. Чи пізнаєш руку?.. Рука та сама, що стискала колись твою. Пишу тобі з передових позицій і заздрю. Ти там у Петербурзі, мабуть, розважаєшся собі, старий джиґуне, а ми тут кров проливаємо.

У мене до тебе прохання. Ти завжди був пролазливий і крутився в усіх порядних колах нашої батьківщини. Чи не зустрічав ти серед них професора Барка, а особливо його дочку. Пригадай, поміркуй, переглянь усіх своїх знайомих і напевне знайдеш! А коли ні, то зв'яжись. Зв'яжись обов'язково! Зроби це для мене і я тобі буду вдячний до могили. А головне — це тобі самому буде приємно.

Правда, твоєї конкуренції я не боюся, бо в тебе фізія безпардонна, ти сам знаєш яка, не ображайся! У всякому разі обличчя твоє не викликає в мене ніяких сумнівів. Отже, доручаю тобі дуже важливу справу!..

Познайомся з дочкою професора Барка. Звуть її Євгенія Михайлівна, а коли зазнайомишся ближче, називатимеш просто Жанною, так звуть її в родині.

Слухай, Вовко!.. Я певен, що ти відразу закохаєшся по самі вуха. Бабуля вона прекрасна. Має дуже багато всього, що треба мати кожній порядній жінці. Стан у неї, як у благородного мерина, але ще дика, не об'їжджена. Ну, та ти сам побачиш, ти ж розумієш на конях.

Оце допіру я написав їй листа. Нагорнув такого, що аж жах бере! Набрехав їй про різне почуття: кохання, пристрасть, смерть тощо. Ви моя голубка, богиня, без вас не можу я жити, страждаю, аж до різачки в животі, хочу бачити, повернусь з фронту — поженимось! А також ще безліч усякої сантиментальної нісенітниці. Хай читає!..

Треба сказати, що ця дубельтівка здорово закохана в мене. Просто жити без мене не може, засипає мене листами. Хоче навіть приїхати до мене на фронт. От сміховина!.. Поцілунки в шанцях під музику німецьких куль та набоїв!.. Правда, ориґінально?..

Вона любить різних героїв, а особливо тих, що вміють добре брехати про різні геройства. Написав я їй, що взяв у полон три німецькі гармати й кількох німців, хай дивується.

А я до неї ставлюсь з холодком. Щоб закохатися в неї, так ні, а так попустувати — це діло підходяще. Матеріял вона здорово цінний і теплий, шкода, коли попаде в чужі руки. От чому я й турбуюсь.

Була рік тому у мене з нею смішна історія. Закохалися в неї двоє студентів, ти їх не знаєш. Мають красивеньке обличчя й белькочуть, що з книжок повичитували. Це їй подобається. Бачу, що тут маленький флірт завівся, ну я і придумав їм штучку. До речі виявилося, що обидва вони всякі дурниці про нарід верзуть серед своїх знайомих, — соціялісти, народні вожді, кхе!

Одного таки справді викинули з Інституту, а другому я допоміг вискочити. І прямо на фронт голубчиків!.. Тепер обидва в моєму полку.

Один в шанцях, а другий ординарцем при мені. Ти посміхаєшся?.. Ти розумієш, що це значить? Я зроблю з них ліверну ковбасу!

Таким чином, навіть не знаючи кому з них більше симпатизує Жанна, я позбавився обох суперників, моментально обеззброївши їх.

Так, друже Вово, жінки бувають іноді дуже небезпечні. Можна встрянути в таку історію, що з неї вже не виберешся. Бідні студентики!..

Дівчина вона сильно хороша й, мабуть, коло неї тепер знову крутяться хижаки з нашого брата, але всіх на фронт не спровадиш. Отут і собака.

Ти обов'язково познайомся з нею й розвідай, хто коло неї крутиться тепер. Жалко буде, як попаде в чужі руки, я сам на неї зуб маю.

Повідом докладно мене про все й, коли справді щось є, я їй такого листа напишу, що вона пожалкує. Вона ж закохана в мене до чортиків й це їй буде здорово неприємно.

Не спробуй тільки сам залицятись, все одно з твоєю марякою нічого не вийде. Хороший ти хлопець, Вово, але не вдався! Пиши, як живеш!

Твій С. Голуб'ятніков".

Поручник Голуб'ятніков запакував листи в конверти, написав адреси й пішов до другої кімнати покликати Бойка.

До нього підійшов солдат в обдрипаній шинелі з сірою папахою на голові. На його обличчі, що заросло чорною бородою, розумно поблискували очі, що свідчили за інтелігентність солдата. Солдат надійшов цілком вільно й у ньому не було видно солдатської муштри, рабського страху перед начальством.

— Як ви стоїте? — сказав поручник.

Бойко став струнко.

— Передайте ці листи на пошту й візьміть розписку!..

Солдат узяв листи й повернувсь, щоб іти геть.

— Стійте! — сказав поручник. — Повторіть наказа!..

— Однести на пошту листи і взяти розписку!..

— Так! Пора вже навчитись! Ідіть!..

Солдат спокійно повернувся, наче не надаючи ніякого значення словам поручника, й вийшов з кімнати. Ця спокійність роздратувала поручника Голуб'ятнікова вкрай.

Поручник сам хтів роздратувати своїми причіпками солдата, але солдат поводився зовсім спокійно, наче мав сильну волю, щоб стримувати себе. Поручник відчував, що солдат грає з ним. Поручник бачив, що солдат ставиться до нього без усякої поваги, але спокійно вислуховує всі прикрості й виконує всі доручення. Викликати в нього одверте обурення й завдяки цьому розправитися з ним за всіма військовими законами поручникові ніяк не вдавалося.

— Ну, почекай, я з тобою ще поквитаюсь! — роздратовано зашипів поручник і став одягати свою уніформу.

V. На фронті

Події минулої зими розгорнулися для Бойка і Муславського з швидкістю пружини, що вискочила з загальної системи машинерії.

Минула весна, літо, осінь, вже кінчалась нова зима й у цьому бігові часу та подій обидва студенти відчували себе, як приголомшені. Їх закрутило в несподіваних випадках, як закручуються вершки в мороженици. Ще й тепер коли вони обидва вже ввійшли в будні війни, їм це здавалось несподіваним і безглуздим.

Поручник Голуб'ятніков виконав свій плян блискуче. Його ревнощі були, як міцна сітка. Він накинув її на голови студентів, зав'язав міцним вузлом і тепер вони безпорадно борсалися в ній.

Коли поручник узяв справу Бойка в свої руки і пришпилив до неї, як колекціонери пришпилюють метеликів, Муславського, — їхня доля була вирішена. Муславського негайно викинули з університету й ніякі хитрощі Бойка в його боротьбі з поліцією не допомагали, їх виловлювали з сховищ, як риб з акваріюма. Нарешті, їм заявили, що з ними розправляться, як з дезертирами. Це вже був кінець.

Тоді на кін виступив поручник Голуб'ятніков і, діючи, як приятель Жанни Барк, заходився рятувати обох студентів. Він це робив, мовляв, лише з приязні до Жанни, і обидва студенти мусили бути йому пише вдячні. Ні Жанна, ні вони не здогадувалися про хитру гру Голуб'ятнікова. Їм навіть не могло спасти на думку, щоб у людині міг зародитися такий божевільний плян пише через якісь ревнощі.

Через клопоти Жанни і Голуб'ятнікова, їм простили їхні провини й вони обидва потрапили простими солдатами в полк поручника. Все це робилося так швидко й у таких обставинах, що студенти навіть не стямились, як потрапили на фронт коло Риги і як їх уже закрутило тут у військовому оточенні, у відступах, наступах, боях та переходах.

Голуб'ятніков довгий час був для них несподіваною допомогою, що прийшла з рук Жанни. Лише згодом, відчувши справжнє ставлення до себе Голуб'ятнікова, вони зрозуміли, що стали жертвою його примхи.

Бойко, орієнтувавшись у воєнних обставинах, врешті не дуже шкодував, що його погляди на війну були зламані цими подіями. Потрапивши в гущу солдатів, він зрозумів, що тут з успіхом можна продовжувати почату роботу. У Києві йому заваджали працювати городовики та філери, і все, що він міг робити, — це ховатись від них. Тут же йому треба було лише стерегтися офіцерів та унтерів. На фронті, в цій військовій каші було навіть легше пускати в солдатські маси отруйні думки та гасла. Вони знаходили підготовлений ґрунт. Люди тут мали багато вільного часу й могли думати навіть про такі речі, що їх раніше вони б жахались.

Муславський обурений, що його так нахабно спровадили на фронт, став щирим однодумцем Бойка і найближчим його приятелем. Фронт і повсякчасна небезпека зблизила їх і, коли їх роз'єднували воєнні події, вони дуже турбувалися долею один одного. Вони часто зустрічались у шанцях, сидячи в них по кілька днів, на відпочинках у тилу, і часто ходили разом в небезпечні військові операції їх спочатку дивувало, що їх разом посилають у найнебезпечніші місця, але згодом вони зрозуміли, що це витівки Голуб'ятнікова.

Між цими трьома чоловіками зав'язався міцний роман, що в ньому ненависть і непохитна дружба були провідними ролями. Ненависть, що її могла розв'язати смерть і дружба, що могла кінчитись трагічно.

Муславський був у ролі простого піхотного стрільця, а Бойкові іноді, з примхи Голуб'ятнікова, доводилось виконувати й ролю ординарця при ньому. Голуб'ятніков тоді особливо знущався з нього, гадаючи, що викличе цим обурення Бойка і примусить його порушити військову дисципліну. Бойко здогадувався про ці наміри Голуб'ятнікова й тримався холодно, закликаючи на допомогу всю свою волю.

Ввесь полк поручника Голуб'ятнікова одної з неділь повернувся з шанців у тил на відпочинок. Був соняшний теплий день, що ними закінчується зима й починається весна, а також закінчується Київський контрактовий ярмарок.

Сніг розтанув і тоненьким брудним, жовтим шаром розповзався під ногами, змішуючись з рідкою глиною й нагадуючи екскременти хворої дитини. Чоботи солдатів в'язли в снігу й розрідженій землі, вода розмочувала підошви й мокрі онучі жабами кумкали під змерзлою ногою. Було важко витягати ноги з цієї грязюки, що засмоктувала, як засмоктують болота Бразілії.

Неймовірно брудні й втомлені люди, згинаючись під тягарем рушниць, витягаючи ноги з рідкої грязюки й обляпуючи нею своїх сусідів, нарешті, ввійшли до містечка. Тут було ще гірше, ніж у полі. На вулицях топились вози й коні. Коней одпрягали від возів і люди на руках виносили вози на сухе місце. Містечко було німецького вигляду. Гострі червоні покрівлі підносилися над біленькими будиночками. Воно було колись чистеньке й гарне. Але тепер це була лише тінь його, вірніше, кістяк. Це все одно, що порівняти гарного живого коня з тими кістяками ребер та суглобів, що їх можна іноді зустріти в полі. Воно було роздерте й пошматоване.

Солдати окремими відділами розташовувались у будинках, де ще більш-менш були цілі стіни й стеля. Про вікна нічого було й думати. Важко навіть було повірити, що вони колинебудь існували.

— Готель "Франсуа"! — сказав Муславський, запрошуючи солдатів у діру в будинкові, що був гірший за всяку стайню. — До ваших послуг гаряча й холодна вода, сніданки й обіди!

На ці слова посміхнувся один Бойко, інші солдати з байдужими і стомленими обличчями пролазили в діру, і коло стінок скидали з себе амуніцію. Лайки й дорікання хлюпотіли в повітрі, як хлюпоче розвішана на вірьовках білизна.

Солдати поволі розташовувались у напівзруйнованому приміщенні. З решток підлоги, з решток вікон і паркану вони розпалили посеред приміщення багаття й, коли вогонь став весело потріскувати,

наповнюючи приміщення теплотою й димом, солдати повеселішали. Вони поскидали шинелі й чоботи й тепер старанно сушили на вогні онучі. Смердюча пара від них наповнила повітря, але вони не помічали її й раділи, як діти, відчуваючи теплоту й суху онучу на стомленій нозі.

Незабаром декілька з них принесли обід для всіх і заварили чай. Тепер усі почували себе добре, забувши про важкий перехід і втому. Вони сиділи коло багаття, сьорбаючи суп і дивлячись на знайомі бородаті й брудні обличчя один одного.

— Суп то хороший, а от спать будьот пагано! — жадібно, ковтаючи юшку, зауважує жвавий у рухах солдат, дивлячись дитячими, світлими очима на товаришів.

— За це, Сльозкін, ти вже мусиш подбати! У тебе ж кум на кухні працює. А ще краще, коли стемніє, пограбуємо трохи вози з сіном! — безтурботно відповідає солдат, що прізвище його Торока, а сам він воєнізований селянин.

Вони всі такі подібні один до одного, наче всі з одного села й від одного батька. Росіянин Сльозкін і українець Торока, наче два чоловіки однієї жінки. Вони обидва однаково брудні й негарні, їхні жінки нічого не втратили б, коли б помінялись ними.

— Зеленко! — кричить Сльозкін, побачивши в дірі будинку солдата, що входив до приміщення. — Я тібє супу спрятал, а міне пісьмо єсть?..

— Є, є! — відповідає Зеленко, що ходив по листи. — Муславському є лист, Тороці, Карабьонкову й ще кільком... Одержуйте! Обід мені залишили?..

— Іди сюди, ось твій обід! — кличе його Торока.

Поштар з своєї охоти, Зеленко скидає шинелю й сідає до гуртка обідати.

О, солдатський обід!.. Обід, що швидше походить від слова обідити, а не їсти. Тисячі людей зобіжаються тим, що епікурейську, божественну розвагу насичення доведено до звірячої потреби живлення. Роздратованим звірем гарчать у клітці шлунку кишки. Вони ненажерливо всмоктують страву, муркотять, як тигр, що відчуває в лабетах здобич, і всю постать людини обертають у конвеєрі у дробліку суперфосфатного заводу. Жадібно напхати шлунок, забити пельку тигрові, що гарчить і дряпає кігтями й тим заспокоїти його, в цьому полягає вся справа. Людина нагадує тоді наглядача звіринця, що мусить нагодувати сотню левів, верблюдів і гієн, які нетерпляче ламають ґрати кліток.

Але ось звір потроху заспокоївся. В казанках залишилися обгризані маслаки і брудне сало, що застигло на стінках. Обід скінчено. Тепер можна запалити цигарку і, втягнувши в легені гіркий дим, знову повернутися до людського стану. О, солдатський обід!..

Солдати по обіді старанно перечитували листи. Це була радість, що її приносив сучасний голуб у вигляді пошти. Муславський одержав сьогодні великого листа й довго читав його. Бойко самотньо сидів осторонь, палив цигарку й терпляче чекав новини. Він був заздалегідь певен, що в Тороки в господарстві народилося традиційне дванадцяте порося, у Сльозкіна знайшлася дитина від тестя, а в Зеленка здохла остання корова і його жінка цього літа піде сапати чужий город. Що ж цікавого може бути в Муславського? Лист од Жанни! Безперечно лист од Жанни з довгими описами природи й останнього концерту, а також може з останньою Петроградською, столичною новиною.

Але раптом виявляється, що Бойко помилився. Муславський дає йому невеличку фотографічну картку.

— Що це? — питає Бойко.

І не одержавши відповіді, він сам розглядає картку. У нього на обличчі розгубленість і здивування.

На нього з картки дивиться трьохлітня чудова дівчина своїми невеликими очима, що їх можна назвати янгольськими. Але це невірно люди створили янгольські очі з очей своїх дітей, значить, очі дитини не мають ніякого порівняння. Можна лише сказати так: ранок був свіжий і світлий, як очі дитини, сказати ж навпаки було б вульґарно.

Маленька білява дівчина в світлій сукні, з чубчиком, що перев'язаний стрічкою, як у команча, посміхаючись, дивилась з картки на Бойка. Це було ніжне, ласкаве створіння, маленька людина, що задля неї варто б було перевернути й переробити світ.

Ця дівчинка була така ніжна й чиста, у порівнянні з тим, що оточувало Бойка, це був такий контраст з цими брудними стінами і грубими бородатими обличчями, що Бойко несамохіть задивився на неї.

— Хто це? — нарешті, спитав він.

— Це моя дочка! — відповів Муславський і подивився кудись убік.

— Твоя дочка? — не ймучи віри, поспитав вдруге Бойко. Це була неймовірна новина. Муславський, що його Бойко завжди вважав за нежонатого, мав дочку. Безліч думок промайнуло в голові Бойка.

Муславський має дочку й, очевидно, має дружину. Це неймовірно! Чому ж він заховував це? Чому він про це ніколи й нічого не говорив? І лише тепер, тут на фронті Бойко довідується про це. Бойко уважно подивився на Муславського, але той уникнув його погляду.

— Як її звуть? — спитав Бойко.

— Іра!..

— Дивно, що я тепер лише довідуюсь од тебе, що ти одружений! — говорив Бойко, передаючи Муславському картку. — У тебе прекрасна донька й я починаю відчувати перед тобою й перед нею жахливу провину. Як же так?.. Через мене ти потрапив сюди на фронт і ще залишив удома дочку. Я злочинець перед тобою!.. Я собі не прощу цього ніколи. Що ж це таке, Юрію?

— Ну теж скажеш! При чому ти тут? Навпаки, це я винен, що тебе так швидко піймали. Це ж я тебе запросив до Жанни. Але смішно буде, коли ти будеш обвинувачувати себе, а я себе. Просто так вийшло, не з нашого бажання!..

Обидва замовкли. Це було вірно, але в кожного з них ще лишилось неприємне почуття провини один перед одним. Бойко ще ніяк не міг примиритися з думкою, що Муславський одружений. Веселої вдачі студент Муславський, що був навіть не від того. щоб пофліртувати з будь-якою знайомою панночкою, тепер розкривав перед ним своє обличчя, що було багато серйозніше й тепер навіть трохи трагічне.

— А чого ж ти ходив до Жанни? — спитав Бойко. — Але може це запитання недоречне...

— Ні! Чого?.. Я викладав Жанні історію! — посміхнувся Муславський. — Історію в веселих оповіданнях про королів і героїв. Ти ж знаєш, що вона дуже любить романтику, що її в історії дуже багато. А мені потрібні були гроші. Хіба не все одно кому викладати: шмаркатому гімназисту чи примхливій панночці?..

— Значить, щодо тебе, то Голуб'ятніков помилився? — посміхнувся Бойко.

— А щодо тебе він не помилився? — в тон йому спитав Муславський.

— Не зовсім! — одверто відповів Бойко. — Я б залицявся до Жанни, в неї є хороша основа!..

— Це вірно! — погодився Муславський.

— А, як же тепер твоя дружина й дочка? З чого ж вони житимуть?

— Про це нема чого турбуватись, — відповів Муславський, — дружина служить в Управлінні Залізниць, і в неї, мабуть, уже є другий чоловік. Дочку вона любить. Мені ж лишається життя, широкий і смішний світ та кохання до Іри. Для неї всі мої найкращі почуття. Для мене це вісь, навколо якої я можу крутитися, як земля.

— Що ж у тебе з дружиною?

— Нема нічого! Я жив з нею біля двох років. Але, нарешті, ми розійшлися. Ми не сварились, ні! Ми й досі лишились приятелями. Ось вона навіть пише мені про Ірочку! Вся справа в тому, що мені скучно. Розумієш, скучно!.. Щоб я не робив, щоб не думав, мені скучно. Це в мене якась хвороба. Я ніде, ні в чому не бачу ніякої мети. Все, що я можу робити з деякою охотою, це рухатись. Рухатись з місця на місце, від одної речі до другої. Тому й перебування тут на фронті для мене не трагедія. Це один з виглядів руху. Осісти на одному місці, бути врешті може професором, нудно жити, нудно працювати, — це ж скука!..

— Так ти ж — фантазьор! — сказав Бойко.

— Може й фантазьор, — погодився Муславський.

— Смішний ти хлопець, Юрію!..

— Іро, Іро, — промовив Муславський, дивлячись на портрет своєї дочки. — Прекрасна ти дівчинка, а виростеш, станеш така ж нецікава, як і ми!..

Бойко був сильно вражений. Муславський тепер відкрився перед ним зовсім у новому освітленні. Це був фантазьор. мрійник, що задля своєї фантазії, не жалів навіть те найцінніше, що мав. Муславський робив так, як відважний шукач золота, що залишив удома свій скарб і пішов знову в світ лише задля самого процесу шукання. Він цим ставав дорожчий Бойкові, як людина, що звільнилася від ув'язнення рабських рамців оточення, як людина, що сама підійняла бунт проти буденности,

Муславського не треба було аґітувати. Він сам відгукався на кожне слово, що несло руїну звичним формам. Він і сам зі своєї ініціятиви виявляв активність, що її наслідком могла бути лише розворушена свідомість його менших товаришів, серед яких він жив.

Муславський і Бойко несли з собою заразу мислення. Люди, що здибались і жили з ними, заражалися їхніми фантазіями. А коли будь-який солдат, що був приголомшений дисципліною, а раніше скаженою працею і безобрійним життям, починав думати, в його мозкові, як у заіржавілій машині, із скрипом, починали спалахувати іскри, що від них могла зайнятися пожежою вся голова.

По обіді солдати лежали на своїх шинелях, відпочиваючи й покурюючи. Поволі зав'язувалась розмова, що була єдиною найкращою розвагою цих людей, яким уже набридло все на світі й які вже давно втратили навіть ціну свого життя.

— Хто ти такий, Тороко? — спитав Бойко, лежучи на шинелі й підперши рукою голову. — У тебе таке дивне прізвище, ти не вірмен часом?..

— Який ще він вірмен? — відповів за нього Сльозкін, — він хахол!..

— Я тобі дам хахол! — ображається Торока. — Лапоть ти осиковий!.. Я козак!..

— Який же ти козак? — втрутився в розмову Муславський.

— Козаки всі на конях, а ти ж піхтура! Ти вірмен або камчадал.

Таке яскраве заперечення, що він козак, збивало Тороку з пантепику.

— Хай буде по-вашому хахол, — нарешті відповідав він, — а по-нашому я козак-українець!..

— Значить, у вас на Україні козаки пішки ходять?.. — сміється Сльозкін. — Ну й козаки!..

— Зате у нас пани на конях їздять! — відповідає Торока. — На баских конях, як огонь!..

— А що, коли б цих панів переслати поштою до Сльозкіна! — говорить Муславський. — Ото сміху було б!..

— У нас своїх є багато! Цього дерма ми б вам з приплатою переслали! — обурюється Сльозкін. — Наше благородіє і ваше благородіє! Онде сьогодні Голуб'ятніков уже бив морду Карабьонкову. Мать його в золотий зуб!.. Хіба йому не все одно кого бити!..

— Підстрелити гада! — говорить Зеленко. — Отак, коли буде йти десь у зручному місці, пустити б йому кулю в спину...

— Це єрунда! — говорить Бойко. — На його місці друга зараза буде, ще гірша. Треба всіх одразу...

Далі розмова переходить на те, що б зробити з офіцерами й панами. Розмова довга й гостра. Але вона вже знайома Бойкові. Тут серед цих солдатів уже багато працювати не треба. Вони вже почали думати.

Треба серед інших теж. Бойко не хапається, він певен, він навіть знає, що скрізь по всьому фронті є багато людей, що розмовляють, як ці. Прийде час і всі ці розмови оформляться в рух, в силу, що продіравить кулями китайські мури Москви й палаци Петрограду. Тоді він, Муславський, Торока й Зеленко збудують свою державу — Україну. В ній не будуть бити морду солдатам і шанувати царів.

На Україні можна буде зробити зовсім відмінний устрій, ніж в інших республіках. Тут національний рух завжди має революційний ґрунт. Завжди повставали проти панів, а те, що ці пани були й є росіяни й поляки, то в цьому вже винна історія. З України можна буде зробити зовсім одмінну державу. Вона може бути вільніша за Америку. В ній не буде капіталістів і визиску, в ній не буде московських шинків з традиційними циганами.

Бойко поволі замріявся. Розмова його товаришів, наче крізь стіну, заходила до його свідомости. Він не чув навіть окремих слів її тепер, він пише відчував її ритм.

Нарешті, його думки без усякого зв'язку перейшли на згадку про Жанну. Йому було чомусь приємно, що Муславський не закоханий в неї. Це може тому, що він не хтів, щоб Муславський був його суперник. Це було б справді прикро, коли б найкращий друг був суперник у такій буденній речі, як прагнення до жінки.

Бойко листувався з Жанною. Він знав, що вона переїхала з батьком до Петрограду. Тепер він часто з приємністю згадував свої зустрічі з нею в Києві. Після того вечора в Жанни, де він познайомився з Голуб'ятніковим і що мав такий вплив на дальшу його долю, Бойко ще кілька разів зустрічався з нею, поки не потрапив на фронт.

Бойко згадував, як він з Жанною ходив гуляти Хрещатиком, як він з нею ходив на Володимирську гірку дивитися на криголам на Дніпрі. Він може це відновити у своїй уяві до дрібниць.

Далеко внизу під горою він бачить широку ріку, що вже починає заливати Труханів острів. Великі білі й жовті крижини урочисто пливуть до мостів. Вони налізають одна на одну, ламаються й живими тварюками ниряють у темну воду.

Він стоїть з Жанною на гірці, спершись на залізну горожу, й вони захоплено дивляться на весняну стихію, на бунтівничу ріку, що зухвало ламає лід і жене його на бики мостів. Холодний поривчастий вітер шпурляє пальтом і спідницею Жанни, а вона сміється, захищаючись від нього.

Не зважаючи на всю різницю поглядів їх обох, Бойкові щось сильно подобається в цієї дівчини. В неї є своєрідність, що відрізняє її від інших, в неї є особлива ориґінальність, що вабить до себе.

— Дивіться, Стефане Борисовичу, — говорить Жанна, — ця крига нагадує мені натовп. Він пробив собі хід і тепер ніщо не стримає його!..

— Вона більше нагадує мені дельфінів! — відповідає Бойко, навмисне даючи інше порівняння, бо він відчуває, що зараз знову в них почнеться суперечка, а йому зовсім не хочеться сперечатися з нею. — Крижані дельфіни! — повторює він.

Жанна дивиться йому в обличчя й посміхається. Йому стає від цієї посмішки тепло-тепло.

Бойко непомітно для себе засинає.

— Рядовий 134-ої, Бойко, у вас? — раптом у двері будинку лунає голосне запитання, яке припиняє розмови солдатів і сон Бойка.

— Є! А чого тобі? — підводиться напівсонний Бойко.

— Його кличе до себе поручник Голуб'ятніков! — відповідає солдат.

— А, Стервятніков! — жартує Зеленко.

— Зараз іду! — говорить Бойко.

Він підводиться, одягає шинелю, кашкета, пояс. Його так несподівано відірвали від приємного сну, що він ще не може зрозуміти, чи спить це він, чи це вже справді. Він мовчки одягається і мовчки виходить з будинку. Його випроваджує Муславський запитливим і трохи стурбованим поглядом.

У Голуб'ятнікова Бойко відразу стає свідком неприємної його експансивности.

— Як ти коня підкував! — кричить Голуб'ятніков зблідлому машталірові. — Хіба так кують?.. Я тобі покажу, як кувати, собача твоя морда!..

І Голуб'ятніков, весь зелений від люті, розмахується рукою, щоб ударити машталіра, який нагадує соляний сталактит. Але, помітивши Бойка, він стримує себе.

— Ідіть! — говорить він машталірові.

Машталір, похитуючись від хвилювання, виходить і Голуб'ятніков переносить свою увагу на Бойка. Він деякий час мовчить і Бойко бачить, як він стискає кулаки, щоб стримати свою лють або, щоб настроїтись на нову зливу лайок.

— Ви мені потрібні, Стефане Борисовичу! — несподівано лагідно та ввічливо говорить Гопуб'ятніков. — Я хочу з вами поговорити!..

Бойка дивує цей неймовірний тон, але йому зовсім він не до вподоби. Він не хоче говорити з цим вихованцем кадетського корпусу, як з людиною.

— Чим можу служити, ваше високоблагородіє? — запитує Бойко шабльоновою військовою фразою, стаючи струнко.

— О, залиште це! — говорить Гопуб'ятніков. — Ми ж з вами люди виховані, люди одного кола, звертайтесь до мене, як раніше робили це, як у Києві. Скажіть, вам, мабуть, уже здорово набридло тут на фронті? Правда?..

Бойко мовчить. І ця мовчанка говорить краще за всякі слова.

— Листуєтесь з кимнебудь?.. Скажіть, Євгенія Михайлівна пише вам?..

— Пише й досить багато! — ніби вихваляючись, відповідає Бойко...

— От що, Бойко! — одразу змінює свій тон Голуб'ятніков. — Ви б поменше розмовляли з солдатами! Я цього довго терпіти не буду!.. Ви в армії, а не серед зброду злочинців!.. Ви знаєте, що за бунтування солдатів — розстріл? — Щоб цього більше не було!..

"Звідки він може знати? — думає Бойко, поки говорить Голуб'ятніков. — Невже серед солдатів є такі паскуди, що доносять?" Але цю думку він відкидає, розуміючи, що в Голуб'ятнікова лише запідозріння, бо солдати останнім часом поводяться вже досить вільно.

— Це наклеп, ваше високоблагородіє! — відповідає Бойко. — Навіщо мені агітувати солдатів?.. Їм самим очевидно набридло воювати!..

— Знаю я ваші штучки!.. Попадетесь ви мені, я з вами панькатись не буду!.. А тепер, одвезіть цього пакета до штабу!..

— Слухаюсь, ваше високоблагородіє! — з непомітною іронією відповідає Бойко. — Одвезти пакета до штабу!..

VI. Батьківщина в небезпеці

Армія поволі розкладалась. Непевні чутки з типу доходили сюди на фронт, в шанці й ширились серед сотень тисяч втомлених і понівечених війною людей. Під сірими шинелями солдат все гарячіше закипала кров, все буйніше буяли думки під кокардами кашкетів, поволі прориваючи військову дисципліну. Тил і фронт поволі знаходили спільний ритм.

Події в Петрограді дійшли сюди глухими перекрученими чутками. Солдати в шанцях стиха гуторили про якийсь скандал в царській родині. Особливо дивувала й роздратовувала солдат чутка про їхню царицю.

"Ця майже свята жінка, що за неї й за її родину вони разом з полковими попами дуже часто молились Богові, наставила чудесні оленячі роги самому імператорові. Ця свята паскуда сплуталася з якимсь ченцем Распутіним і зробила таку жахливу неприємність імператорові Миколі Олександровичу. А цей рогатий дурень навіть не поламав її ребер. Не треба було цареві брати собі дружину з шляхетного роду та ще чужоземку, знаємо ми цих паній, що поглядають навіть на зеленкуваті солдатські штани".

"Паскуда Аліса й патлатий піп Распутін! Цього можна було чекати, адже ці ченці нарід хитрий. Алеж куди дивився імператор, що при ньому таке коїлось?.. Микола Олександрович, мабуть, тільки те й робив, що цілі дні сварився з міністрами. Погана публіка ці міністри, так замакітрили цареві голову, що він навіть жінки не доглянув".

"Ну, це вже не зовсім так! Цар теж ґав не ловив. Кажуть, що він добре таки попустував з якоюсь танцюристкою Кшесинською. А цариця про це довідалась і каже: — Ах, так, ти з різними танцюристками воловодишся, ніколи тебе не буває вдома!.. Наслідник тебе ніколи ввічі не бачить, все питаючи, де мій татуньо!.. Ну так я ж тобі покажу!.. — 1 пішла вона до попа на сповідь... А той піп не простий, а Распутін, знає,

значить, ці штучки!.. Ну й пішла тут катавасія!.. Цар, значить, до танцюристки, а цариця до попа!

"Довідалися про це царські родичі й міністри, ну тут і почався скандал!.."

"Погана трапилась історія з нашими царями. Мабуть, німецький цар кращий, такого вже напевне не наробить. Хто його міг думати, щоб сама цариця поводилась гірше за будь-яку повію!.."

"Що ж тепер буде?.."

"Мабуть, війні кінець тепер. Цареві тепер не до війни. Куди ж його воювати, коли жінка з попом в гречку стрибає! Кінець війні! Кінець! Незабаром буде мир і ми всі підемо додому!.."

А вдома...

Починалась весна. Сніг танув, скрізь бігли брудні струмки води. Скрізь проглядала зелена трава й бубнявіли бруньки на деревах. Незабаром літо, теплінь.

А вдома... Їх чекають жінки, дівчата й наречені. Там теж, мабуть, ченці розважають їхніх жінок.

"Ех, і до чого ж ці жінки непевний нарід! Навіть року не можуть витримати!.. Паскудна справа!.. Коли вже з царицею таке скоїлось, то що може бути з простою жінкою? Рогата армія рогатого царя!.."

"Годі воювати!.. Геть війну!.. Защо ми воюємо?.. Защо воюють німці!.."

А вдома...

Діти і зруйноване хазяйство, мабуть, і коні позабирали й корови подохли... Мабуть, голодують там діти й батьки. А жінки й наречені бідкаються з поганою славою...

Незадоволення, як п'яний пивний солод, бродило в серцях солдат. Армія розкладалась.

Незабаром офіцери привезли звістку, що царя скинуто.

"Цар полапав себе за м'язи, взявся за голову, потім налив собі шкалика, випив і сказав: не можу я більше царювати, сил вже моїх немає з такою царицею, доцарювався я вже до ручки!.. Хай тепер правлять вами міністри!.. А я поїду в свій палац на березі моря й відпочиватиму... Царицю треба було б в манастир, але їй там буде, як варенику в сметані, ченці ж їй, можна сказати, тепер як близькі родичі, то хай собі гуляє з своєю славою".

Алеж після офіцерів в окопах нишком заговорили ж свої хлопці солдати.

"Міністри — капіталісти! Буржуї-кровопивці!"

"Поміщики і фабриканти — паразити!.. Вони душили й душитимуть селян і робочий нарід. Не треба нам міністрів!.. Геть фабрикантів і поміщиків!.. Земля і фабрики мусять належати селянам і робітникам!.."

Обурення, як гарматна канонада розростається під час атаки, розросталось в серцях солдат. Армія розкладалась.

Стан російської армії був такий, що не могло бути й думки про будь-які широкі пляни наступу на німців. Німецьке командування на чолі з генералом Людендорфом вважало, що для нього небезпечно підривати наступом на російські позиції той мирний настрій, що запанував серед солдат російської армії. Але російський новий уряд на чолі з

новоспеченим Наполеоном Керенським та з генералом Брусиловим, що тепер стояв на чолі армії, були зовсім іншої думки, їм треба було підтримати своє значення і свою силу перед представниками Антанти. Успішний наступ німців міг підтримати їх в очах многострадального російського народу, що його допіру цей новий уряд милостиво звільнив од царського ярма.

Балакун Керенський, якому не вистачало лише такої дрібниці, як капелюха Наполеона, щоб стати справжнім вождем російського народу, самозакохано не помічав, що російський нарід у своїй масі був дуже байдужий до його войовничих плянів. Нарід думав про те чи скоро кінчиться війна. Маса скрізь нишком розмовляла: не треба нам міністрів-капіталістів, поміщиків і фабрикантів і т. д.

Отже інтереси розходились. Гасло "війна до переможного кінця" — на початку знайшло собі відгук на Південно-Західньому фронті, де 8-ма армія генерала Корнілова оволоділа значний район на південь од Дністра й захопила місто Калуш. Це, між іншим, трохи не зруйнувало воєнних плянів генерала Людендорфа. Раніш генерал Гінденбурґ, а тепер генерал Людендорф, мужні вояки, що воювали майже проти цілого світу, за чотири роки здорово вже підтоптались і цей наступ Корнілова сильно попсував їм нерви. Але побачивши декоративність наступів театрального Наполеона-Керенського, Людендорф зібрав своє хоробре військо, підкрутив вуса, сказав промову й армією в 9-ть піхотних дивізій з 600 гарматами і 180 мінометами вдарив по всьому Південно-Західньому фронті. Хоробрі козаки, українці, що захищали фронт великої Росії, бились одчайно, набиваючи свої гармати й рушниці вже навіть галушками, як їхні прадіди-запорожці, але побачивши, що німець пре з мінометами, сказали: хай йому хрін, і почали тікати. Хай вони, мовляв, з такою зброєю воюють з вітряками, а не з людьми з голими руками, з людьми, що їм нічого втрачати, крім поміщицьких цукроварень, фабрик і маєтків, що їм нічого втрачати, крім заіржавілих рушниць, а набути вони можуть цілу Україну. Ввесь Південно-Західній фронт від Бродів до Карпат здрігнувся. Людендорф, побачивши, що його справа на мазі, погнався за втікачами, але, втомившись бігати, захекано

зупинився й почав відбиватися від англійців і французів, що тим часом, перлися на нього з півдня.

Керенський, бачучи, що його промови не впливають, заходився коло нових способів рятувати батьківщину. Він почав організувати на допомогу, щоб підняти дух армії, нові сили. Хитра бестія зрозуміла, що хлопці-козаки-солдатики скучили за своїми жінками. І щоб їм було веселіше воювати, Керенський заходився організовувати армію з жінок, — жіночі ударні батальйони смерти. Хоробрі й відважні російські жінки, нові жанни д'арки, мусіли своїм прикладом засоромити тюхтіїв і боягузів чоловіків та своєю груддю, а можливо й чимсь іншим, стати в оборону батьківщини.

Новий уряд став уживати американських способів. Фронт, як величезна спорожніла крамниця, став вимагати нового асортименту людей. Уряд як справжній представник буржуазії та торгашів, зрозумів, що, коли у фронтовій крамниці немає краму, значить, потрібна рекляма, карколомна рекляма, що захопила б усіх і дала б значний прибуток. В цій реклямі уряд Керенського перегнав навіть Америку. Прикриваючись революційними гаслами, висувались імперіялістичні відозви молодої войовничої буржуазії. "Умремо за свободу й революцію. Підемо здобувати мир для народу. Війна до переможного кінця!.." — викрикував у своїх промовах Керенський, і йому захоплено плескали панночки, інститутки та юнкери. Мир для народів кожний з них міг здобути на німецькому фронті, убивши кількох німців. Від кількости убитих прусаків залежала свобода й революція...

Ідеалом республіки була революційна, демократична Америка. Вона, як ідеальний зразок, ставилась у військовій реклямі. — Дивіться, — кричали промовці, — американські жінки, жінки найвидатніших кіл американського суспільства, дружини й дочки членів парляменту, державних та громадських діячів самі вербують добровольців на війну проти світового ворога, а де наша російська жінка, невже вона байдуже ставиться до свободи й революції?.. Дивіться, в Америці жінки навчаються військової справи! Там у Нью-Йорку вже є жіночий загін під

командою капітана леді Етель-Мель Ширс. Російські жінки, до зброї!.. Захищайте революційні кордони батьківщини!..

І нарід, збуджений такими красномовними гаслами, почав "рватися на фронт". Солдати рвуться на фронт, студенти рвуться на фронт, юнкери рвуться на фронт, жінки рвуться на фронт, навіть покалічені на війні безногі й безрукі вояки почали рватися на фронт. Ця реклямна фразеологія деклямувалася на всіх перехрестях новоутвореної республіки.

В Петрограді почали працювати бюра запису в загін добровольців-покалічених вояків. Ця рекляма перебільшила вже навіть американську. До бюр почали з'являтися на костурах безногі й безрукі вояки, декого привозили на повозочках. Навіть безногі жебраки, що ніколи не були на фронті, прийшли до бюра й записалися в добровольці, як відважні Георгієвські кавалери. Це було вигідно, вербувальні бюра давали добре утримання, а головне не треба було йти ні на будь-який фронт. Це була рекляма. Незабаром набрався загін добровольців-покалічених вояків, що всі були з штучними ногами, руками й деякі навіть з штучними очима. Майже всі вони були Георгієвські кавалери й по кілька разів поранені. Всіх цих Георгієвських кавалерів набралось близько 350 чоловіка. Вони почали брати участь у військових маніфестаціях.

Дивіться, кричали промовці, як зростає дух нашої славної армії! Навіть каліки рвуться на фронт. Сором здоровим солдатам, що кидають окопи й цим зраджують революцію і батьківщину!.. Але це не допомагало — солдати кидали шанці, браталися з німецькими солдатами, міняючи хліб на цигарки й тютюн, і цілими ешельонами їхали додому в тил. Загони юнкерів почали нишпорити по всіх закутках, виловлюючи цілими сотнями й тисячами цих дезертирів і, нарешті, не знаючи, що робити з цією бунтівничою масо

Тоді на захист, щоб засоромити цих зрадників батьківщини, виступила російська жінка. Вона своїм тілом мусіла прикрити зраджену батьківщину від навали страшного ворога-німця. За жіночою розкішною

спиною, що вдягнена у солдатську уніформу і нею дуже яскраво виявляє свої жіночі принади, Керенський мріяв зберегти свободу й революцію. Почали організовуватись ударні жіночі батальйони смерти, що мали йти на фронт, в шанці, в атаки.

І гучномовна рекляма вигукувала;

Російська жінка, бачучи безсилля слів заклику до оборони батьківщини на фронті, вирішила зрушити своїх батьків і братів і знайомих особистим прикладом.

В Петрограді утворилася Жіноча Спілка Допомоги Батьківщині, що організує активний захист батьківщини на фронті. Відгукнувшись на її заклик, кілька сот молодих жінок утворили перший "Батальйон Смерти". Є серед цієї мужньої молоді багато інтелігентних: курсистки, сестри-жалібниці, інститутки й проститутки. Вісім з них мають Георгієвську нагороду. Груди, оздоблені вищою нагородою за подвиг милосердя, мужньо відкриті тепер ворогові.

Їхнє гасло — смерть за свободу й за честь батьківщини. В цьому запорука їхнього безсмертя.

В цьому Батальйоні Смерти воскрес "легіон безсмертних" — Леониди Спарти. Спартанська простота у всьому батальйоні, а особливо дисципліна. Встають вони о п'ятій годині ранку, потім муштра на площі до дев'ятої години вечора. Короткий відпочинок і простий солдатський обід. Подвійний робочий день і сім годин сну на голих дошках.

Військове навчання й муштра всіх чотирьох взводів жіночого батальйону мусить закінчитися в найкоротший термін. До виступу на фронт Батальйону Смерти покищо зробив огляд головний командувач війська Петроградської округи генерал-майор Половцев.

Російські жінки!.. Записуйтесь до батальйону смерти, захищайте своїми грудьми батьківщину!..

Жанна Барк, що переїхала з своїм батьком-професором до Петрограду, була щиро захоплена революцією, її батько виявив себе, як найщиріший прихильник нового уряду, і це ще більше вплинуло на неї.

Вона разом з усіма маніфестувала по вулицях, коли скинули царя, й ловила городовиків. Увесь свій запал, що його раніш вона віддавала шпиталям в ролі сестри-жалібниці й базарам на допомогу пораненим, тепер віддавала активності.

Жіночі батальйони сметри — це було те, про що вона вже давно мріяла. Бути сміливою, відважною, як найліпший вояка, жінкою був її ідеал. Російська жінка, смілива Жанна д'Арк мусила врятувати батьківщину.

В своїх мріях Жанна дуже часто їздила по Петрограду в середньовічному костюмі, вояки й захоплений натовп вітав її привітними вигуками. Жанна Барк — донька професора не могла не стати на захист батьківщини.

Беручи участь в одній з маніфестацій — Жанна бачила, як вояки-каліки, що допіру повернулися з фронту, несли великого пляката, на ньому були гасла, що остаточно зворушили її.

"Батьківщина в небезпеці!.. Кров, що ми її проляли, вимагає війни до перемоги!.. Товариші солдати, негайно в окопи! Треба повернути Леніна Вільгельмові!"

Хто такий Ленін Жанна не знала, вона чула, що це якийсь німецький агент, що його підіслали німці, щоб руйнувати революцію. Але її зворушили вояки-каліки, що так яскраво рвалися на фронт. Коли навіть

солдати-каліки йдуть рятувати батьківщину, то чому б їй Жанні, сильній, здоровій жінці не піти б на фронт?!

Бути відважною, бути героєм, ах як це прекрасно! Вмерти десь на фронті!.. Що вмерти!.. Повернутися назад із славною перемогою, це ж чудово й шикарно!.. Жанна жадібно читала всі відозви уряду, всі оповідання й нариси про відважних, непомітних героїв російської армії, що, як гриби, почали зростати по ілюстрованих журнальчиках.

ЇЇ теперішня подруга, експансивна інститутка з Смольного Таня Дорова, яка теж захоплювалася революцією, тільки збільшувала активність Жанни.

Вона щодня неодмінно приходила до Жанни і вони вдвох бігали на маніфестації й обговорювали революційні події. В Керенського вони закохалися неймовірно. Вони кричали йому "ура" й кидали квіти.

Одного разу Жанна сиділа в себе в кімнаті й читала журнал "Нива" — що допіру вийшло його чергове число. Вона захоплювалася ілюстраціями з фронту, що на них хоробрі солдати напували коні, або вели полоненого німця. Вона перечитувала оповідання про різні воєнні події, де змальовувалась хоробрість наших солдат і боягузство німців.

Жанна, читаючи журнала, чекала на Таню Дорову, її щось довго сьогодні не було. Жанна іноді поглядала на годинник і дивувалась, що Таня, така акуратна дівчина, сьогодні запізнювалася вже на дві години. Потім Жанна, захопившись журналом, і сама не помітила, як до неї завітала так довгождана гостя.

Жанна відірвалася від журналу на скрип одчинених дверей. Вона подивилася на них і побачила, що в кімнаті стоїть молодий, стрункий і гарний солдат, зодягнений в новеньку солдатську уніформу. Новенькі блискучі чоботи рипіли в нього на ногах, нова зеленкувата уніформа

трохи висіла на худорлявому, але струнку тілі, на голові був солдатський кашкет, лихо збитий набакир.

"Хто б це міг бути?" — подумала здивовано Жанна, дивлячись на обличчя, що здалося Жанні напрочуд знайоме.

— Здравія бажаю, Жанно! — раптом жіночим голосом викрикнув, посміхаючись солдат і приставив руку до козирка. Жанна, не ймучи віри, поглянула на солдата.

— Таню! — здивовано скрикнула вона й підскочила з стільця.

— Так точно!..

Жанна захоплено подивилась на подругу. Це було справжнє перевтілення, її тоненька подруга Таня Дорова — солдат!..

— Ану, покажись! — нарешті, вимовила Жанна.

Таня покрутилася на одній нозі перед нею, потім скинула кашкета і плюхнулась у фотель трохи не задушивши кота Агасфера, що ображено витягнув свій хвіст з-під неї й пішов у другий куток кімнати.

— Ох, як я втомилась! — промовила вона, відкидаючи від очей підрізане волосся, що впало їй на скроні

— Ти навіть постриглась!..

— Ах, скільки сьогодні було справ!.. Запис у бюро! Потім стрижка, касарня, потім переодягання, Батальйон Смерти! — заторохкотіла Дорова. — Потім промова, як слід поводитись солдату!..

— Ти розкажи толком!.. Я нічого не розумію!..

— Ну, тепер я солдат — жіночого ударного батальйону смерти. Розумієш?.. Я пішла до бюра Жіночої Спілки й записалась... Потім мене повели до касарень, там переодягнули. Якийсь дуже симпатичний офіцер казав нам промову. Казав, як треба стояти струнко й віддавати честь... Тепер я, солдат, со-олдат! — заспівала Таня.

— Ану, покажись ще!.. Тобі дуже личить стрижка. Уніформа трохи велика... А чоботи чудесні!.. Хіба такі чоботи дають солдатам?..

— Ні, це я собі купила!.. Їхні чоботи дуже великі й не приходяться на ногу. А це чоботи офіцерські.

— Ану, дай! — Жанна взяла у Тані кашкета й приміряла собі. — Ну як?.. Добре?..

— Чудесно!..

— Дай я поміряю ввесь костюм! — І Жанна пішла зачиняти двері на ключ. — Роздягайся!..

Жанна швидко скинула з себе плаття й залишилась у мережевій сорочці й пантальонах, нетерпляче чекаючи, поки роздягнеться Дорова.

Дорова скинула з себе зеленкувату куртку уніформи, розщібнувши блискучий жовтий пояс, і передала Жанні. Та відразу одягла на себе куртку, защібнула всі ґудзики й одягнула пояс. Тепер вона була в куртці й пантальонах. В неї був смішний і непристойний вигляд.

— Пояс потім!.. На!.. — сказала Таня, простягаючи Жанні ногу в чоботі.

— Що таке?

— Тягни!.. Я сама не стягну!..

Жанна вхопилась за чобіт, а Дорова за фотель. Жанна потягнула й фотель разом з Танею поїхав до неї. Жанна шарпонула сильніше і з чоботом в руках несподівано сіла на килим на підлозі.

— Ха-ха-ха! — весело сміялися вони обидві.

Потім таку ж маніпуляцію зробили з другим чоботом. Дорова розмотала онучі з білого холсту й скинула штани.

— А це що таке? — спитала Жанна, скинувши черевичок й одягаючи чобіт.

— Онучі!.. Це так треба!.. Тільки не одягай чоботи... спочатку штани!..

Жанна за вказівками Дорової одягла всю уніформу, одягла кашкета й почала крутитися перед дзеркалом. Уніформа була трошки тісна й у Жанни прекрасно окреслювалася вся її постать. Симпатичні округлості спереду і ззаду одразу відкривали, що це жінка. Було трохи смішно дивитись на її зад, що надто вже випинався з тісних штанів. Але вся її постать була міцніша й здоровіша за постать Дорової. В дзеркалі стояв стрункий солдат з прекрасним обличчям і напрочуд гарно розвиненими жіночими формами.

Таня Дорова вже трохи байдужа до цієї новинки взяла "Ниву" й почала її переглядати, поки Євгенія Барк крутилась перед дзеркалом.

— Ой, це щось цікаве!.. — скрикнула вона, зупинившись на чомусь у журналі. — "Непомітні герої фронту. Під градом шрапнелі", — прочитала вона. — Це щось цікаве!

Жанна, дуже охоча до всяких героїчних батальних історій, підсіла до неї на фотель.

"Це було давно, чудовими серпневими днями, коли війна лише почалася" — читали вони, обійнявшись.

"Пройшовши скривавлену Золоту Липу, наше військо швидким темпом наближалося до Львова. Австрійці вперто боронилися й, нарешті, розташувалися на заздалегідь підготовленій позиції на західньому березі річки Гнилої Липи.

Костромський полк, що був в аванґарді, переночувавши в полі поблизу фольварка, що палав, підпалений австрійською артилерією, уранці 16-ого серпня підійшов до Гнилої Липи й тут під сильним вогнем супротивника перешикувався в бойовий порядок. Щоб з'ясувати становище, нам наказали зав'язати з супротивником огневий бій.

Швидко минув день, а над вечір полк одержав наказа відійти на другу лінію й утворити дивізіоновий резерв.

Вечоріло. Тепле, м'яке й ласкаве проміння сонця, що сідало за обрій, зафарбовувало в якісь таємні напівтони гарний гірський краєвид містечка Перемишляни. Гарний, тихий український вечір прорізався несподіваним дисонансом. Виття шрапнелі й пришептування гавбичних набоїв порушило красу вечора. Милуючись з нього, наш полк відходив назад. Збірним місцем полку був схил нашої артилерійської позиції. Полк мусив пройти вздовж усього схилу.

Ще було світло, подекуди мелодійно цвіріньокали пташки своїми солодкими голосками. Полковник Нікольський з двома-трьома офіцерами й кількома телефоністами-солдатами прийшов до місця, що було збірним пунктом раніше, щоб тут дочекатись, поки підійде ввесь полк.

Чи помітили австрійці групу офіцерів з полковником Нікольським на чолі, чи довідалися, що в цьому місці мусять бути наші резерви, але лише ця група сіла коло схилу, як з-за гори пролунав шум і хряск. Всі несамохіть подивилися вгору і там, трохи лівіше, побачили, як розірвалася рожева австрійська шрапнеля. За хвилинку другий різкий розрив пролунав уже над самою групою офіцерів. Коні, що були на дорозі, кинулися в сторону. З дороги піднялася пилюга, що показувала, де впали шрапнельні кулі.

Офіцери й телефоністи лягли на землю, але супротивник не припиняв стрілянини. Полковник Нікольський знав, що піти з призначеного місця тільки через те, що їх засипає шрапнель, не можна для чести російського офіцера.

Один з офіцерів, що був у цій групі, потім так змальовував цю подію:

Шрапнелі сипалися навколо нас, як град липневого дня. Я ліг на живіт. В той момент я вважав живіт за небезпечніше місце для куль. Пізніше, в Карпатах, я довідався, що, навпаки, рани в спину страшніші, але тоді я старанно прикривав живіт.

Нескінченно довгими здавались хвилини. Австрійці пристрілялись і били в одне місце. Повітря навколо нас пропахло порохом. Кілька коней були поранені.

Серед телефоністів, що лежали поблизу, раптом пролунав тихий, плаксивий стогін, потім застогнав другий, було видно, як вони, лежучи, силкуються перев'язати свої рани.

Я поглянув на полковника Нікольського. Спокійно, навіть з посмішкою на обличчі лежав на спині й дивився на телефоністі

— Ляжте на живіт, пане полковнику! — крикнув я йому.

Полковник поглянув на мене і на хвильку замислився.

— Не варто, все одно! — відповів він.

Вже починало темнішати. Раптом я почув, що хтось перелазить через мене й лізе до полковника. Бачу, це телефоніст Єфременко. Він обережно підповз до полковника й ліг на нього всім своїм важким тілом.

— Ти що? — спитав полковник.

— Лежіть, ваше високоблагородіє, лежіть, я нічого, так тільки!..

Бачучи, що командир полку може бути вбитий щохвилини, телефоніст Єфременко підповз до нього, щоб своїм тілом прикрити його й захистити від шрапнелі супротивника.

Я пам'ятаю, як тоді на душі стало одразу легко. Ціною свого життя прийшов він врятувати свого командира. Тілом своїм прикрив він його від розпеченого заліза ворога.

Часто потім у дні розчарувань, у дні важких іспитів, згадували офіцери телефоніста Єфременка. Цього непомітного героя, з його простодушними сірими очима й винуватою посмішкою. Спогад про нього щоразу підносив дух і зміцнював віру в нашу перемогу. З такими відданими солдатами не можна не перемогти".

— Як це прекрасно! — майже разом зідхнули обидві дівчини.

— Який цей... як його... Єфременко, хоробрий!

Жанна встала з фотелю й подивилась на себе в дзеркало.

— Ми теж з тобою зробимо будь-який героїчний вчинок! Я записуюсь у батальйон! — сказала Жанна.

— І про нас теж писатимуть! — відповіла Дорова.

Обидві романтичні панночки, захоплені військовою героїкою навіть не помітили всієї фальши цієї історійки, що її вигадав, очевидно, якийсь писака, лише, щоб заробити кілька карбованців. Це була чергова реклямна фальшивка. Варто було б лише серйозно перечитати її, як вся фальш сама впадала в око.

Стомлений полк повертався після вогневого бою й милувався з гарного тихого українського вечора і прислухався, як солодко цвірінькають пташки. Ця художність для серйозної людини звучала б цинічно й нахабно. Писака фальшивок знав своїх читачів і знав, що на них може вплинути. Ввесь випадок з Єфременком міг би лише примусити замислитись над поведінкою цього солдата. Хитрий Єфременко, очевидно, побачивши, що він, як і всі телефоністи лежать у небезпечному місці, переліз до офіцерів, придумавши дуже оригінальний спосіб виправдати свою поведінку. В очах Жанни й Тані, з волі хитрого репортера, це стало великим геройським вчинком.

— Скидай уніформу, — сказала Дорова Жанні, — завтра матимеш свою!

VII. Батальйонерки

— Тру-ру-ру-ра-ра...

Жанна прокинулась од якогось різкого звуку. Коли вона ширше розплющила очі, то зрозуміла, що це сурмлять зорю. Уже майже три тижні, як вона прокидається від цього звуку сурми, але й досі вона ще не звикла до нього. Він лякав її своєю несподіваністю й вона відразу просиналась з тривожним почуттям у грудях. Потурбований сон тікав од

неї, але сонне тіло ще ніжилось під ковдрою й було ледаче й мляве. Жанна подивилась навколо і побачила, як крізь брудні вікна касарні сіріє ранок.

Їй завжди здавалося, що вона допіру лягла, ще навіть не виспалась, коли треба було вже вставати. Вона підвелась і сіла на твердому сіннику. В касарні було сіро й задушно від дихання багатьох жіночих тіл. Її подруги ще спали. Поволі вони почали ворушитися під своїми ковдрами й голосно позіхати. Під боком у неї солодко витягнувся кіт Агасфер, зручно умостившись половиною тіла на подушці; він ще спав і звук сурми його не тривожив.

— Тру-ру-ра-ра! — захлиналась сурма.

До касарні зайшов днювальний. Це була товста заспана дівчина в солдатській уніформі. Вона, мабуть, міцно проспала всю ніч на своїй варті, і потривожена сурмою фльотських касарень, що стояли поруч, тепер прийшла будити своїх товаришок.

— Вставай!.. Вставай!.. — закричала вона хрипким голосом. — Годі вигріватись під ковдрами!.. Вставайте, потаскушки!..

У всіх кінцях касарні тепер уже жвавіше заворушились трохи ледачі солдати ударного жіночого батальйону смерти.

— Чого кричиш, заразо!.. Дай ще трошки поспати людям!.. — заверещала з кутка одна з прихильниць пізнього вставання.

— Заткнись, дівча!.. Це тобі не сальон тьоті Соні на Кінній площі!.. Вставай!..

— Ха-ха-ха!.. — засміялась дівчина, що лежала праворуч Жанни. — Франці-Чорнявці сьогодні сальон тьоті Соні приснився. Багато кавалерів було?..

Тепер уся касарня розворушилась. Здійнявся галас, крик і лайка. Жінки поволі вставали й одягались у солдатські уніформи. Жанна штовхнула в бік кота:

— Вставай, ледаче, вже день!..

Агасфер нервово витягнув лапи й незадоволено позіхнув.

— Вставай, бачиш, уже всі солдати встають!..

Жанна взяла з собою до касарні й кота Агасфера. Вона десь читала, що солдати мають собак і інших тварин, і що це найкращі друзі героїв непереможної армії. Щоб у всьому бути подібною до цих героїв, вона взяла з собою кота. І як деякі люди, палючи люльку, вважають, що вони вже через це справжні моряки, так і Жанна, взявши з собою кота, вважала, що вона вже справжній вояка, підкурений порохом. Жанна підвелася з ліжка й почала швиденько одягатись, щоб бути готовою раніш за всіх.

Її подруга, Таня Дорова, що лежала ліворуч од неї, ще солодко потягалась під ковдрою.

— Вставай, Таню, бо знов буде повно коло вмивальника!.. Таня неохоче скинула з себе ковдру, дістала з-під подушки дзеркало й пудру й почала старанно пудрити носа.

— Брр!.. Я не буду сьогодні вмиватись, там така холодна вода!..

— Який же ти солдат?.. Як тобі не сором!

— Вставайте, бабочки, — знов закричала днювальна — Франя Чорненко. — А то я вас зараз холодною водичкою побризкаю!..

— Ай, зараз, зараз... — закричали налякані солдати й почали одягатись.

— От ця Франька, набридлива скотина! — сказала Таня. — Коли вона вартує, ніколи не виспишся!..

— Щож, вона справжній солдат!.. Незабаром унтер-офіцером буде, не те, що ти!.. — відповіла Жанна.

— Тобі добре говорити! — зауважила дівчина, що лежала праворуч од Жанни. — А от ми вчора були в наряді. Я, Дорова, Корзухіна, Снятко й ще двоє чи троє... Послали нас в караул чогось на Мільйонну вулицю. Приходимо туди, а там вечірка офіцерів... Наряд, правда, веселий... алеж втомлює дуже. Повернулись ми пізно. Мені навіть голова болить, не виспалась.

— Треба буде попросити, щоб після таких нарядів дозволяли довше спати! — сказала Таня Дорова.

Агасфер, побачивши, що його господиня одяглась і пішла вмиватись, стрибнув на підлогу й сховався десь під ліжками. Він був розумний й хитрий кіт. Йому часто влітало від нервових батальйонерок, що всі кепкування з Жанни скеровували на нього. Коли в касарні була Жанна десь поблизу або нікого не було, він спав на ліжкові, коли ж її не було, і в касарні були батальйонерки, кіт ховався від них далі, бо переконався, що їхні пестощі були надто гострі для його шкури.

Поволі касарня набирала свого денного вигляду. Жінки повдягались, умились, прибрали ліжка й повиходили у двір касарні. В касарні залишилась днювальна й кілька батальйонерок, що допомагали їй підмести й вимити підлогу.

Батальйонерки в чеканні на ранішній чай ходили двором і весело перегукувались, нагороджуючи одна одну красномовними назвами.

Поруч у дворі фльотських касарень знову заграла сурма й одночасно у двір жіночого батальйону зайшов вусатий унтер-офіцер. Він підійшов до групи батальйонерок і почав з ними жартувати.

— Ну, як спалось, дівчатка?.. Мабуть, вдома на м'яких перинах і подушках краще! Га?..

— Ей, вусаче, скоро нам чай подадуть?..

— Душка! — притиснулась одна з батальйонерок до нього.

— Здоров, одставної кози барабанщику! — сказала Франька Чорненко — днювальний, що підійшла до групи.

— А ти, днювальна Чорнявка, добре виспалась на варті, я бачу, дивись, попадеш під військовий суд! — і унтер ущипнув Франьку нижче спини.

— Ай!.. А ти, старий розпутнику, за розтління малолітніх!..

— Ха-ха-ха! — засміялись батальйонерки. — Він за це Георгія одержав!..

— Ну, ви, шльондри, тихше! — образився унтер. — Цього Георгія мені причепив сам генерал-майор Драгопалов за геройську розвідку в тилу супротивника!..

— Бач, який вусатий герой!..

— З нього вже порохно сиплеться, а він до дівчат!..

— Старий, дівчачур! — сказала вертлява батальйонерка Олена Корзухіна.

— Я тобі покажу, дівчачур!.. — визвірився унтер. — Я тобі — ваше благородіє!.. Стань як слід!.. Стано-вись! — сердито заревів він на всю глотку.

Приголомшені криком батальйонерки швидко вишикувались у дві шереги. З різних кінців двору бігли ті, що спізнились, і ставали на лівий фланг.

— Струнко!.. Рівняйсь!.. — знову гаркнув унтер.

Батальйонерки слухняно цокали закаблуками чобіт і повертали голови праворуч.

— Праворуч! Крроком руш!..

І вони струнко пішли до їдальні.

В їдальні знову здійнявся галас і сміх. Жанна поволі звикала до життя в касарнях. Спочатку це все здавалося цікавим, поки було нове. Потім Жанна, що звикла до розкошів, почала відчувати, що їй багато не вистачає в цьому житті, до чого вона звикла. Було важко вставати так рано, їсти порівнюючи просту їжу, і вона сильно втомлювалась увечері після цілого дня, проведеного на повітрі. Проте згодом вона відчула, що сильно зміцнилась, поздоровішала. Навіть Таня Дорова, що була худорлявою дівчиною, тепер погладшала й стала сильніша.

Багатьом батальйонеркам до цього життя звикати не доводилось. Серед них були прості селянки, що їхні чоловіки загинули на війні, були біженки, що голодували, не знаходячи собі заробітку, були просто проститутки, відряджені сюди з деяких жіночих сальонів, а коли висловитись простіше, з публічних домів. Так огрядна Франя Чорненко, Олена Корзухіна, тоненька, вертлява куртизанка, і вересклива Поля Максимова, що її ліжко було праворуч від ліжка Жанни, були з відомої установи тьоті Соні з Кінної площі. Були тут і сестри-жалібниці, що вже

мали медалі за свою роботу в Червоному Хресті, були й курсистки, що захоплювалися Керенським.

Жанні особливо подобались дівчата з установи тьоті Соні. Їхня поведінка була незвична для неї й вона захоплено дивилася на цих героїнь Петроградських вулиць. Франька-Чорнявка й Олена Корзухіна незабаром стали приятельками Жанни. Таня Дорова дивилась на них трохи призирливо, але її цікавили ці дівчата. Адже їхня професія така дивна, що несамохіть можна зацікавитись ним

— Душечки, коли ж ми поїдемо в гості до тьоті Соні? — питала Франя Чорнявка, присьорбуючи чай. — Ми тепер все одно, що чоловіки!.. Треба розважити наших дівчаток!..

— От сміху буде! — скрикнула Поля Максимова. — Прийдемо й скажемо: ну, тьотя Соня, давай нам своїх курочок!.. Ха-ха-ха! Я візьму собі товсту Ольку, з нею буде тепло спати!..

— А я, — закричала Корзухіна, — візьму собі Женьку. Жанно, підеш з нами?..

Жанна почервоніла й подивилась на Таню Дорову, що пила чай поруч з нею.

— Жанно, давай підемо!.. Давай, люба, підемо!.. Це ж може трапитись лише раз у житті!.. Це дуже ориґінально! — завовтузилась на лаві Таня.

— А що як довідаються наші? — сказала Жанна. — Буде скандал і нас можуть забрати звідси!..

— Це пусте! — відповіла Франя. — Ніхто про це не знатиме!..

Жанна, погоджуючись, схилилась над чашкою з чаєм. Батальйонерки, поснідавши, виходили у двір. Там уже походжав усатий унтер Петро Іванович Бобир. Він був сердитий і походжав осторонь, не підходячи до батальйонерок. Незадоволений на все на світі, а особливо на своє прізвище, що так не личило його офіцерському чинові, він косо поглядав на батальйонерок, що сходились у двір. Хоч він і змінив тепер своє прізвище на Бобиров, але капосні шльондри, як він їх називав, часто кепкували з нього, забуваючи про військову дисципліну й повагу до вищого начальства.

— Ставай на перевірку! — закричав він на батальйонерок.

Батальйонерки стали шикуватись у шерегу обличчям до нього.

— Рівняйсь!.. Швидше, швидше там!.. Корови!..

Батальйонерки ставали на свої місця, старанно шикуючись у дві шереги.

— Стань у затилок там, чого вештаєшся! Струнко!..

Унтер Петро Іванович Бобиров поважно пройшов уздовж шереги.

— Військова дисципліна — це вам не кромбаль у дворянському зібранні. Сказав — струнко, значить, замри! Захтілося воювати, так тепер слухай свого начальства! — почав він. — Кожний солдат мусить з честю носити свою форму, а особливо солдат ударного батальйону смерти. Хіба ви солдати, ви от... — не докінчив своєї думки унтер. — Хто там розмовляє? Припиніть розмови! Це вам не шинок!.. Що?.. Станьте як слід!.. Ви думали, що тут вам в армії теж кавалери говоритимуть: пардон сі-ву-пле!.. Буде вам тут сі-ву-пле!.. От, дивись! Дивись-но!.. Як виставила своє черево!.. Тут в тебе виставка, чи що?.. Підбери — ткнув він рукою в живіт Франьку Чорнявку.

— Ти, не штовхайся, занудо!..

— Що?.. Що ти сказала?.. Струнко!.. Чого головою там крутиш?.. Сказав — замри!.. А пояс! Пояс!.. Як ти одягла пояс?.. Зараз же одягни з другого боку!.. Отак!.. Обсмикайтесь! Усі обсмикайтесь!.. Як на вас сорочки висять!.. Скільки вас треба ще вчити?.. Може тут коло вас губернантку приставити? Підберіть животи!.. Груди вперед!.. Їжте мене очима!.. Рівняйсь!.. Дивись на груди четвертого чоловіка. Отак, тепер краще...

Петро Іванович Бобиров задоволено пройшов уздовж шереги.

— За порядком номерів розрахуйсь!..

— Перший... другий... третій... четвертий... шостий... сьомий.

— Одставить!.. Ти який номер?

— Шостий!..

— Ти що?.. Рахувати не вмієш?.. Одставить!.. Ну, починай там!..

Унтер пошпортався в своїх кишенях і витяг заялозеного папірця.

— Гаразд!.. Тепер зробимо перекличку.

— Анохіна Марія!..

— Я!..

— Барк Євгенія!..

— Я!..

— Волошенко Марта!..

— Ось тут!.. — вигукнула огрядна батальйонерка, що стояла в другій шерезі на лівому фланзі.

— Треба відповідати — я!.. Коротко і ясно!.. Коли це я вже вас навчу?.. Мені вже глотка заболіла кричати тут! Ви що думаєте, що я вам грамофон?.. Волошенко Марта, візьміть собі два наряди поза чергою!..

— Дякую!.. — насмішкувато відповіла Волошенко з шереги.

— Що?.. Я вам подякую!.. Скільки разів, я вам казав, що розмовляти не можна? Га? Чи ви думаєте, що це я вам говорю на вітер!.. Ви мусите мовчати, коли з вами розмовляє командир! Стррунко!.. Ліворуч!.. Кроком руш!.. Ать, два, ать, два, ать, два!.. Стій... Ать, два!.. Хто там стукає закаблуками!.. Сказав стій — значить, стань і не ворушись!.. Праворуч!.. Рівняйсь!..

В цей час до двору, де відбувалася муштра батальйонерок, зайшла гладка жінка в формі унтер-офіцера з шаблею збоку й трьома медалями й Георгієм на грудях. Це був командир жіночого батальону Марія Бочкарьова. Про неї писалося в газетках, що вона героїня нинішньої кампанії, удова солдата-селянина, шість разів поранена й багато разів нагороджена за військові подвиги на фронті. Це була кремезна жінка в офіцерській уніформі, з обличчям чоловіка й навіть з маленькими вусиками під носом. Це був справжній гермафродит. Коли не звернути уваги на її груди, що випиналися під медалями, й на гладку спину, то ніяк не можна було здогадатися, що це жінка. Унтер Бобиров помітив її і припинив свої вичитування з військової моралі та поведінки.

— Струнко!.. — закричав він щосили.

— Здрастуйте, батальйонерки! — грубим жіночим голосом привіталась Бочкарьова.

— Здраав-ав-ав-ав!.. — прокричали вони.

— Вільно!.. — сказала унтер-офіцерка. — Сьогодні, товаришки солдати, ми підемо ще раз у поле на стрільбу. Це вже останній раз перед виступом на фронт. Ви всі мусите дуже уважно поставитись до цієї стрільби. Поганий солдат той, що не вміє стріляти! Наш батальйон смерти мусить бути прикладом для всіх боягузів, солдатів, що кидають шанці й тікають з фронту! Це зрадники революції й нашої батьківщини! Звільнена революцією жінка мусить показати чоловікам-солдатам, що вона може краще за них битись на фронті! Цими днями буде вам парада, а після неї ми всі поїдемо на передові позиції. Отже, як ваш командир, прошу бути уважними, із цієї стрільби здобути досвід, який згодиться вам на фронті. Зараз ви підете візьмете рушниці, вам видадуть набої й ми підемо в поле. Коли будемо йти вулицями міста, прошу йти стрункo і співати пісень!..

Вона закінчила й одійшла трохи в бік. Батальйон знов став стрункo й потім пішов до військової комори, де йому мали видати рушниці й набої.

Жанна йшла в першій лаві батальйону, дві обойми по п'ять набоїв лежали просто в її кишенях, рушниця на ремені висіла на її плечі й муляла його. Звичайна собі рушниця, цяцька на перший погляд, була досить важка для незвиклої для тягарів Жанни. Батальйон йшов у ногу й викликав зацікавлення перехожих. Солдати й офіцери зупинялися край тротуарів і, покручуючи вуса, зацікавлено оглядали жінок у чоловічому одязі. Жінки тоді ще всі ходили в довгих спідницях, що прикривали ноги, майже до самих п'ят. Побачити жінку на вулиці в чоловічому костюмі — це було однаково, що побачити слона, який самовільно втік із звіринця. Чоловіки розглядали стрункі постаті жінок і особливо приглядались до незвичних округлостів, що помічалися в цих дивних солдатів. Дотепи та зауваження долітали до вух Жанни.

— Бабська команда!..

— Полк Распутіна!..

— Дивись-но, як у них випинаються задки!..

Ця увага перехожих до батальйонерок лише підбадьорювала їх та приємно дратувала нерви. Якій жінці неприємно, коли її уважно оглядають зацікавлені чоловіки?.. А жінці в солдатській уніформі це було ще приємніше, бо, крім усього, вона вважала себе за героїню.

Батальйон вулицями міста вийшов у поле, де завжди відбувалася учбова стрільба. Тут він був розподілений на дві партії за кількістю щитів, що в них стріляли. Жанна з подругами одстрілялася в першій партії. Після кожних двох пострілів батальйонерки бігали до щитів, щоб побачити хто куди влучив. Були такі, що стріляли досить добре. Жанна сама з десяти пострілів влучила чотири в яблуко. Для неї це було навіть дуже добре, здебільшого батальйонерки стріляли перед самим носом у землю й кулі стрибали по ній, як при грі в гокей, здіймаючи куряву маленькими хмарками. Багато батальйонерок влучало і просто в небо.

— По молоко!.. — кричав Бобиров. — Куди ти стріляєш? Це ж по молоко!..

Вислів "по молоко" означав, що куля летіла у світ, у небо, ну, одним словом по молоко.

Так минув день до обіду. Касарня, муштра та участь у маніфестаціях за війну до переможного кінця, — в цьому тепер проходили всі дні в Жанни. Це їй подобалось і задовольняло її прагнення до військового життя та героїчних вчинків.

На обід Жанна пішла додому, до батька, здавши рушницю й одпросившись у "вищого начальства". Це було дуже легко, бо батальйонерок пускали коли завгодно й куди завгодно. На вулиці навіть одна батальйонерка уже правила за цілу маніфестацію та за живу

відозву до війни. Начальство це зрозуміло й батальйонерки вільно розгулювали по місту.

Жанна застала батька вдома, він сидів у своєму кабінеті й працював над якоюсь доповіддю.

— А здрастуй, здрастуй!.. — зустрів її професор Барк і розцілував. — Ну, як твої військові поспіхи?.. А вийшов з тебе добрий солдат, Жанно!.. Я навіть не сподівався!

— Ми незабаром уже виступаємо на фронт, татуню!.. Буде парада, а потім після паради на фронт!

— На фронт? — перепитав професор і уважно подивився на неї, поправивши свої окуляри. — Що ж ви там робитимете, на фронті?..

— Боронитимемо батьківщину! — відповіла Жанна знайомою фразою.

— Умгу!..

— Ми навіть сьогодні стріляли справжніми набоями! В мене ще досі плече болить! Мабуть, буде синець!..

— Що ж, на фронт то ви прокатаєтесь, але воювати не будете! Жінці не личить битись з чоловіками, хоч би й німцями!

— Навряд!.. Я гадаю, що ми будемо на самих передових позиціях!

— Умгу!.. Там тобі прийшов лист, Жанно, здається з фронту!.. — сказав професор, давши їй зрозуміти, щоб вона йшла й не заважала йому працювати.

Жанна поцілувала батька й вийшла з кімнати. Професор Барк був теж дуже заклопотаний революцією. Він виступав з різними доповідями. Брав участь у різних громадських організаціях, що їх створив новий уряд. Те, що Жанна була в батальйоні, ані трошки не турбувало його. Він знав, що такій жінці, як Жанна, не слід заважати в її бажаннях, та й час був такий, що жінки, на думку професора, мусили брати найактивнішу участь у громадському житті. У своїх доповідях професор часто посилався на приклад своєї дочки, що була батальйонеркою. Це йому навіть імпонувало. Те, що Жанна могла справді потрапити на фронт, не спадало йому навіть на думку. Вся гра в солдатики закінчиться тут у Петрограді, вважав він, а ні, так їх повезуть десь близько фронту, щоб вони почули, як там стріляють з гармат. Хто ж міг би послати жінок в огонь, щоб вони билися з чоловіками-вандалами, з німцями? Такої божевільної думки, гадав професор, не може з'явитися навіть у найзавзятіших прихильників війни. Жінка ще може бути сестрою-жалібницею, ну, солдатом для реклями, для піднесення духу армії, але ж воювати вона звичайно не буде. Через це професор зовсім не турбувався долею Жанни, хоча й дуже любив її.

На столику в своїй кімнаті Жанна знайшла заялозений лист, написаний хемічним олівцем. Це був лист з фронту від Стефана Бойка. Бойко знову писав у листі, що йому і всім страшенно набридла війна, що багато солдатів тікає з фронту, і що очевидно незабаром черга за ним. Бойко писав, що він дуже хотів би бачити її, і умоляв не йти до ударного жіночого батальйону.

"Щоб він сказав, коли б побачив мене в цій уніформі?" — подумала, посміхаючись, Жанна. Бойко писав, що війна є велике нещастя для всіх людей, і що підтримувати її — це ганьба, це недостойно культурної людини. В кінці листа Стефан Бойко коротко повідомляв про смерть Муславського. Він не писав ніяких подробиць, а просто повідомляв, що Муславський вбитий. Далі він дуже погано висловлювався про поручника Сергія Голуб'ятнікова й натякав на якийсь зв'язок між ним і смертю Муславського.

Ці кілька рядків про смерть Муславського дуже вразили Жанну. Їй було дуже жаль цього веселого студента, що з ним вона так приємно завжди фліртувала. Жанна задумалася, згадуючи і жалкуючи його. У неї в грудях поволі зростала зненависть до німців, роками вихована в ній. "Ще одна жертва, — думала Жанна, — ну, як не воювати з ними! Як не бажати перемоги, як не бажати, щоб Німеччина була розбита до щенту!" І тепер вже в ній зовсім стало й свідомо говорило почуття помсти. Тепер вона обов'язково поїде на фронт і битиме німців. Вона благородно помститься за Муславського.

Вона зовсім не розуміла Бойка, хоч сильно симпатизувала йому. Їй було незрозуміло, чому Бойко й тепер проти війни. "Він революціонер. Він був проти війни, коли був царат, а тепер, коли революція, коли всі революціонери за війну, він також проти неї. Як це зрозуміти? — думала Жанна. — Невже він боягуз? — Але вона відкидала цю думку, бо знала, що Бойко вже другий рік на фронті. — Очевидно, тут є якась таємниця. Мабуть, деякі революціонери розходяться в своїх переконаннях". Жанна чула, що є люди, які проти війни й які теж називають себе революціонерами, але вона ще більше чула, що їх називають зрадниками батьківщини, запроданцями та німецькими шпигунами. Що примушує цих людей бути проти війни, Жанна ніяк не могла зрозуміти, але ж вона не могла й подумати, що Бойко може бути німецький шпигун.

Мрії Жанни поволі здійснювались. Хоч вона не їздила на білому коні в середньовічному костюмі лицаря і її не зустрічав привітальними вигуками й оплесками натовп, але та увага, що з неї користувався ввесь батальйон, дуже подобалася їй. По всіх газетах та журналах про них писали статті, називали їх героїнями, безсмертними, славними нащадками Леонидів Спарти. Безліч фотографій їхнього батальйону пишалися на перших місцях у журналах. Жанна бачила своє обличчя і свою постать у військовій уніформі в багатьох журналах, що розходилися в десятках тисяч примірників. Вона ще не була на фронті, а вже мала славу, що вона колись мріяла про неї разом з Танею Доровою.

Навіть сьогодні на учбовому полі їх фотографувало кілька фотографів, як вони стріляють, мабуть, і це буде за кілька днів у журналах.

У навчанні та муштрі минуло ще кілька день. Нарешті, все певніше й упертіше скрізь заговорили про від'їзд батальйону на фронт. До батальйону щодня приходили офіцери з високими чинами полковників та генералів і говорили промови, що мали піднести дух батальйонерок. Правда, ці полковники більше зазирали в блакитні та чорні очі хоробрих жінок й дуже одверто поглядали на їхні жіночі прикраси, але це все свідчило за те, що день від'їзду наближається.

Незабаром настав день паради.

З самого ранку батальйонерки старанно готувалися до паради. Ще з вечора їх повели до лазні й видали їм свіженькі уніформи. Тепер батальйонерки старанно вмивались, пудрили обличчя, бризкали пахощами уніформи, що пахли цейхгавзом, і начищали до сліпучого блиску черевики й чоботи.

Об одинадцятій годині вони струнками лавами прийшли на Ісакіївську площу і стали в центрі проти Ісакіївського собору. Тут уже по боках вишикувалися 9-ий запасний кінний полк, перший та четвертий донські козачі полки, загін добровольців — покалічених вояків, юнкери Михайлівської гарматної школи. Поволі підходили й шикувались лавами на площі ґвардійські батальйони Преображенського та Волинського полків і ґвардійські та фльотські команди. З'явились і жіночі організації Жіночої Військової Спілки, що серед них була славетна керівниця жіночого руху в Англії підстаркувата дівуля міс Пенкгерст.

Парада почалася з молебня з силою попів, хрестів і корогов, як і личить у порядній революційній громаді. Республіка без попів — це все одно, що горілка без градусів. Петроградський архиєпископ Веніямин та Уфімський архиєпископ Андрій освятили прапор жіночого батальйону. При освяті прапор батальйону був символічно прикритий прапором

Спілки Георгієвських Кавалерів. Це була знаменна символіка. Солдати інших полків незадоволено говорили, що не вадило б і їхніми полками прикрити батальйон. Хіба тільки одним Георгієвським кавалерам потрібні баби?.. Але ця символіка мовою попів означала, що жіночий батальйон мусить бути такий же хоробрий, як Георгієвські кавалери. Прапор був із золотої парчі з чорним хрестом і написом "Перша військова команда смерти Марії Бочкарьової".

Під тінь Георгієвського прапора стала й Марія Бочкарьова. Спілка Георгієвських Кавалерів передала новоспеченому офіцерові-командиру батальйона смерти портупею, шаблю та револьвер.

Марія Бочкарьова оголила шаблю, поцілувала її і, ставши навколюшки, земно вклонилася делеґатам Спілки Георгієвських Кавалерів.

Жанна, дивлючись на цю церемонію, сильно заздрила, що це не вона. Жанна зуміла б зробити це все краще і благородніше. Цій мавпоподібній бабі, з руками, що непотрібно теліпалися по боках, це було не під силу зробити гарно й аристократично. Вона була незграбна і груба.

— Ач, яка Георгієвська потаскуха! — пошепки сказала Франя-Чорнявка, що стояла поруч Жанни. — Це п'ятидесятикопієчна, її не взяли б ні до одного порядного сальону!

Всі висловлюють свою заздрість, як уміють. Жанні Барк сподобалось, що і Франя була не дуже доброї думки про їхню командирку.

Після освяти прапора, був огляд війська, говорилося багато промов і, нарешті, ввесь батальйон з організаціями пішов маніфестувати по місту. Це було веселіше, ніж дивитись, як шанували Бочкарьову та говорили промови. Батальйонеркам кричали "ура", кидали квіти, фотографували їх під музику військових оркестрів.

Всі батальйонерки з квітами в руках та за поясами весело марширували вулицями Петрограду. На Невському проспекті був величезний тлум і галас. Жанна знала, що ця парада була разом з тим і проводами їх на фронт. Позавтра 23-ого червня вони вирушають на фронт. І від думки про це і вигуків натовпу в Жанни захоплювало дух од радости й бадьорого, молодого запалу.

Парада кінчилася в кінці дня. Стомлені й голодні батальйонерки повернулися до касарні, коли вже вечоріло. Пообідавши й діставши дозвіл, вони розійшлись хто куди.

— Підемо? — спитала Франя-Чорнявка в Жанни. — Погуляємо там і переночуємо. Тьотя Соня прийме нас дуже добре.

Жанна трохи вагалась. Це було дуже цікаво і разом з тим дуже дивно йти в таке непристойне місце, куди ходять лише чоловіки.

— Ходім, Жанно! — сказала Таня Дорова. — Я зовсім не боюсь! Ми ж тепер солдати — чоловіки!

— Вам нічого боятись! — сказала Корзухіна. — Ніхто з відвідувачів вас не зачепить.

— Пішли, пішли!.. Струнко!.. Рівняйсь!.. Кроком руш!.. — закомандувала Франя. — Ну чого стали?.. Ходім!

Франя, Поля Максимова, Корзухіна, Таня Дорова й Жанна, останні дві, трохи повагавшись, пішли до сальону тьоті Соні.

Світлий вечір розгорнув свої білі крила над Петроградом. Білі ночі, що вже були налякані літом, що надходило, ще відчувались у повітрі. Над мостами через канали, поміж будинками заплуталась рожева туманна димка, обгортаючи все своїми романтичними обіймами. Місто російських царів з своїми струнками й суворими будинками навіювало

трохи містичне почуття. У глибоких тінях від будинків у парках, де привидами біліли античні статуї, сиділи закохані парочки. І ніхто не міг би навіть подумати, що лише в кількох сотнях верстов од міста відбувається жахлива війна, гучно грюкають гармати й торохкотять кулемети. Тут у тінях будинків, серед дерев парків було тихо й містично.

Будь-який самогубця міг би підійти до мосту і спокійно кинутись у темну воду каналів, розв'язавши цим будь-яку свою світову проблему і це теж нікого б не потурбувало, як і сама війна. Темна вода каналів так само спокійно плюскала б далі й рожевий туман над мостами урочисто розгортав би свою білясту мантію. Свіжий, бадьорий вітер з Балтицького моря приніс би свої солонкуваті пахощі, що лише морякам могли б розповісти, що там далеко на довгих хвилях гойдаються хижі підводні човни та димлять мужні крейсери.

Компанія батальйонерок весело йшла вулицями міста. Дівчата сміялись, коли схвильовані їхнім видом чоловіки частували їх заялозеними компліментами. Батальйонерки, що були зв'язані родинними вузлами з сальоном, оповідали смішні анекдоти й наспівували модні романси.

Так дійшли вони до двоповерхового будинку, що стояв у кутку площі. На порожній площі будинок здавався чорним, самотнім і закинутим. Жанна навіть здивувалась, коли вони всі спинились коло нього, і Франя-Чорнявка потягнула за ручку дзвоника

— Тут же ніхто не живе! — сказала Жанна.

— Зараз побачиш! — відповіла їй Франя-Чорнявка.

І справді, за кілька хвилин їм одчинив двері якийсь кремезний дядько, що йому б личило виступати десь у цирку, згинаючи рейки.

— Це ми, дядя Саша! — проверещала тоненьким голоском Поля Максимова.

— Проходь! Проходь! Бачу!.. — привітливо відповів тип.

Батальйонерки поодинці зайшли до темного коритару.

Темними проходами вони дійшли до дверей, що крізь них доходили звуки музики. Двері прочинилися й вони, засліплені електричним сяйвом, побачили на порозі гладку жінку, одягнуту в модне вбрання з стрічками, що уважно розглядала їх.

— Тьотя Соня! — скрикнула Франя. — Невже не признаєте своїх?..

І вона потягнула за руку гладку жінку до залі, силкуючись станцювати з нею якогось танця і весело сміючись.

— Заходьте, солдатики, заходьте! — запросила грубим чоловічим голосом тьотя Соня батальйонерок.

Привітавшись з усіма, вона пішла до інших кімнат, скликаючи своїх дівчат. Поволі з кімнат повиходили дівчатка різної масти в рожевих, біленьких, блакитних спідничках, з голими руками, та з величезними вирізами на грудях. Жанна, стримуючи подих, дивилась на них. Ось вони, ці героїні, що розважають чоловіків. Жанна була трохи розчарована, вона не уявляла собі, що вони такі прості та звичайні. В них мусило б бути щось коварне та куртизанське — на думку Жанни.

— Солдати! — розчаровано промовила одна з дівчат.

— Ха-ха-ха! — голосно розсміялись батальйонерки. — Олько, Женю, невже не пізнаєте?.. І ти, Наточко?..

Дівчата веселою групою оточили батальйонерок і з вигуками здивування потягли їх у глиб залі.

Там у кутку, коло піяніна, що на ньому грала гладка і вже не молода дівчина, за столиком з пляшками сидів п'яний купчик і щось собі підспівував, силкуючись встати і дотягнутись до піяністки.

— Тьотя Соня сказала, що сьогодні всіх частує! — повідомила одна з дівчат.

Дівчата за допомогою батальйонерок зсунули кілька столиків і незабаром на них з'явилися смачні наїдки, вина й цукерки.

Батальйонерки взяли живу участь у гулянці, вони, як чоловіки, посадовили собі на руки дівчат у коротеньких спідничках і, весело розмовляючи, пили вино. Трохи сп'яніла Жанна сіла коло піяніна замість попередньої гладкої дівчини і батальйонерки, підхопивши своїх подружок, почали крутитися у вальсі по залі.

П'яний купчик, побачивши коло піяніна дівчину в солдатському костюмі, спочатку протер собі від здивування очі, а потім схвильований таким незвичайним явищем поліз до неї цілуватися. Жанна кинула грати й почала відбиватися від нього. Батальйонерки й дівчата здивовані, що гра увірвалась, побачили цю сценку і кинулися на допомогу Жанні.

Франя-Чорнявка перша підбігла до купчика і за комір відтягнула його від Жанни. Вона була розлютована. До її Жанни, до цієї чистої дівчини, що її вона обожувала, посмів причепитись цей купчик.

— Ах ти, мерзотнику!.. Падлюка!.. — і два гучні ляпаси пролунали в залі.

Батальйонерки сильними руками підхопили купчика й, нагородивши його стусанами, викинули до коритару. Останнє, мабуть, проробив відомий усім дядя Саша.

Франя обійняла Жанну і заспокоювала її.

— Жанно, моя дуся, він сильно тебе налякав?..

— Ні, нічого!.. Тільки він противний!..

Франя, заспокоюючи, пестила Жанну. В її серці мілітаризованої повії поволі спалахнула гаряча любов до цієї прекрасної дівчини з бронзовим кучерявим волоссям. Почуття собачої відданости прокидалось у всьому її єстві, коли Жанна посміхалась їй своєю осяяною посмішкою.

VIII. Поема про клаптик паперу

Жанна одержала від Стефана Бойка листа.

Сірий, забруднений клаптик паперу з кривими літерами від хемічного олівця, затаврований печатками пошт і пальцями листонош, героїчно пробившись крізь верстви простору, приніс лише кілька десятків слів. І ці слова він ніс з таким напруженням, наче ніс цінний скарб, дорожчий за перлину, дорожчий за діямант.

Жанна прочитала листа. Він приніс печальну звістку про смерть Муславського. Кілька сумних хвилин пережила Жанна, може навіть витерла пахтучою хусточкою несподівану сльозу, але незабаром, під дзюрчання днів, вона забула про цю подію, забула і про лист, залишивши його на столику в своїй кімнаті, яку проміняла на сіре повітря касарні.

Клаптик паперу лишився лежати на столі, як забутий герой. Цього героя зустріли з честю, але забули про нього за кілька хвилин. Він навіть не встиг розповісти про те, що знав.

Лист. Це звучить, як весняний грім, що несе з собою пахощі зливи, які змішуються з пахощами людськости і стуком листоноші в двері. Це звучить, як несподівана щирість, як радість, як пересторога.

Лист, — шматочок забрудненого паперу, папірус, пронизаний пахощами століть, черепок з дивовижним гієрогліфом, знак, — він викликає цікавість, захоплення, гордість. Слово лист звучить так само гордо, як слово людина. Лист — це ознака людськости, це пашпорт на звання людини.

Чотирикутній клаптику паперу, господарю часу, тобі вклоняються віки! Кур'єри, лицарі, листоноші — твої підданці. Морські пароплави, крилаті кораблі, експреси, аеропляни, — твоя всемогутність. Скільки тисяч рук торкається твого білосніжного одягу, який тягар простору лягає на твої груди!..

Разом з кострубатим гієрогліфом слова, ти приносиш з собою пахощі подій, обрії степів, гір та океанів. Мапа землі — твій шлях і дзюрчання часу — твій рух. Ти володієш почуттям людини сильніше за будь-яке мистецтво. Радість, сум, обурення і здивування — це струни, натягнуті рядками літер на деку листа.

Лист Бойка лежить на столі, в кімнаті Жанни. Навіть цікава покоївка не чіпає його. Лист, створений під музику війни, лист, що чув удари гармат і постріли рушниць, що чув скрип військових возів, ритм пошт і рух поїздів, не встиг розказати Жанні все, що він бачив.

Між його рядками, що написані хемічним олівцем, просвічують знайомі обличчя людей, краєвиди обріїв і рух подій, за кожним словом таїться ціла подія й безліч переживань. Вони розсувають будівлі літер і

випинаються в простір. Чути тиху розмову й видно постаті дієвих осіб. Сірий весняний ранок хмарним небом звис до самого обрію. Обережно розсуваючи кущі й провалюючись в ями, що вириті вибухами набоїв, в сірих шинелях, що нічим не відрізняються від кольору піску та глини, продирається до німецьких позицій розвідка. Вона мусить простежити рух супротивника й, коли буде можливо, обстріляти передові пости. Це дуже важке й страшне завдання; тут несподівано змушені вороги можуть віч-на-віч побачити один одного.

Стомлені солдати на кілька хвилин лягли в кущах, щоб відпочити. Їм часто доводиться лізти, йти, пригинаючись до самої землі, й це сильно втомлює навантажене зброєю тіло.

Сльозкін, лежучи на животі, якось умудрився витягти кисет і скрутити цигарку. Він запалив її, затягся й випустив вгору цілий сувій диму..

— Не кади, як паротяг! — говорить йому Бойко, що лежить поруч. — Нас можуть помітити!..

І Сльозкін, який в захопленні від тютюнового диму забув про небезпеку, починає пускати дим у пісок. Коли б дим був матеріяльніший, Сльозкін викопав би ямку й закопував би його в неї. Торока й Зеленко, що скоцюрбились у ямі, теж закурили. Тютюн трохи заспокоює. Вони не хтять позбавляти себе цієї насолоди, бо тут однаково небезпечно, курити чи ні.

Муславський, що лежить трохи спереду, обережно розсунув кущі й вдивляється в сірий краєвид кущів, ям і горбів. Покищо ніде непомітно ніякого руху, але це не відкидає того, що там спереду за кущами так само лежать і курять свій тютюн німецькі солдати й теж напружено вдивляються в цей безрадісний краєвид.

— Нічого не видно! — говорить Муславський.

— Тут така місцевість, що людина може сховатися, як кріт, — тихо відповідає Торока. — Я б тут пролежав цілу війну!..

— Пропали ми, хлопці, Стер'ятніков зажене нас у гроб, — вголос закінчує якусь свою думку Зеленко.

Зеленко не помиляється, всі його товариші відчувають, що навряд, щоб вони вернулися цілі з цієї розвідки. Вони загинуть усі, або в кращому разі лише хтонебудь з них повернеться назад. Вони нарвуться на німецький роз'їзд або секрет і тоді доведеться битися до останнього.

Голуб'ятніков добре зважив, де він зможе, нарешті, позбутися крамольників, що розкладають армію. Це один з радикальніших його способів розправлятись з солдатами. Огонь німецьких рушниць, на його думку, може прохолодити будь-яку гарячу голову. Голуб'ятніков — офіцер, що підтримує дисципліну. Це деґенерат, він має свою традицію, за ним стоїть ціле покоління такихож деґенератів, дворян, що створюють обличчя всієї російської армії. Він один з небагатьох, що дбає за примхливу честь старовинної, заіржавілої в музеях зброї. Шпіцрутени і мордобій — його катехізм, що його вже порушив машинізований час. І Голуб'ятніков вишукує інших способів, щоб примусити слухатись свою армію, це гарматне бидло, до якого він не має ніякої поваги.

Бойко роздратований. Він лежить під кущем і не страх, а роздратування, що він буде вбитий, в цій військовій операції, хвилює його. Він висловлює свої почуття Муславському і той співчуває йому й заражається його настроєм, як динамітний льох, що детонує на близький вибух.

Вони обидва обурені. Їм огидно вмирати з примхи Голуб'ятнікова за його розхрістану й дурноголову батьківщину. Таке ж, мабуть, відчувають індуси, що служать в англійській армії. Ціла культурна нація, що несла європейську освіту в Азію, тепер підібгана смердючим чоботом російського самодержавства. Україна — нещасніша з колоній, бо її посіли

некультурні варвари, яких вона колись учила абетки. Хто звільнить її синів від тієї темряви, від вогких павучих обіймів, що несуть з собою брутальні завойовники? Лише татарське ярмо можна порівняти з тим ярмом, бо воно брудне й не несе з собою ніякої культури. Воно несе з собою культуру пригноблення, дресировки й випікає з м'ясом будь-яку свіжу думку.

Невже Бойкові й Муславському доведеться загинути за це ганебне колоніяльне ярмо, як гинуть тисячі їхніх братів українців? І ця нестерпуча думка страшніша за самий страх фізичної смерти. Вона дратує й підбадьорує Бойка й Муславського до боротьби й життя, вона лякає їх, що вони загинуть тут, не виконавши покладеної на них місії.

Війна. Сіре, безрадісне поле, вкрите кущами й продірявлене ямами від вибухів набоїв, лежить перед ними. Це поле сумне й безрадісне, як безрадісне обличчя війни. Настирлива ідея володіє розумом людей — вони не хтять умерти, вони хтять вийти цілими з цієї гарматної трясовини й розправитись з тими, хто послав їх сюди. Над ними біжить час, як летять хмари. Вітер посвистує в піску, як свистить солдат, що вийшов з касарні погуляти.

Десь одноманітно, як метроном, вистукує кулемет, але це метроном, що збожеволів, захворівши на хворобу швидкости. Наче косою підкошує кущі, коли кулемет випадково погляне своїм каламутним оком в їхній бік.

Розвідка посувається далі. Люди стали зайцями. Вони перебігають і переповзають від куща до куща, з ями до ями, вони завмирають і прислухуються, їм здається, що їхні вуха ростуть від цього напруженого прислухування. Шкода, що не можна помахати вухами, як ними махає слон, щоб збутися від цього неприємного почуття.

Муславський і Бойко повзуть вперед, за ними ще три солдати. Годинники їхніх сердець дають перебої, накручена пружина нервів

зривається. Рушниці міцно стиснуті в руках і пальці щохвилини можуть викликати грім пострілів. Всі вдивляються вперед. Очі болять, вони червоні від вітру і піску. Пісок неприємно хрумтить на зубах, він муляє в чоботах і повзе по мокрій спині під сорочкою.

Там далі лісок і в цьому ліску на них може чекати несподівана смерть, що гучно вирветься з десятків рушниць і покладе їх тут на перині цього піскуватого поля.

Між останніми кущами й ліском — долоня чистого поля. На ньому можуть обстріляти з усіх боків. Його треба або швидко перебігти, згинаючись до самої землі, або обережно переповзти, але на те й на те потрібна нова енергія, що її вже бракує.

Це розвідка, що зветься розвідкою у безпосередньому стиканні з ворогом, — через те треба набратися нових сил перед тим, як знову рушити вперед.

— Відпочинемо трохи тут під кущами! — каже Зеленко і стомлено простягається на землі.

Всі простягаються на землі, як і він, але раптом Сльозкін тихо скрикує й хапається за рушницю.

— Кіннота!

Кінна розвідка німців, несподівана, як землетрус, маревом відокремлюється від ліска. Треба протерти очі, щоб повірити, що це не омана. Тихо й несподівано кілька вершників вилітає з лісу і мчить у бік солдатів, що лежать під кущем. Ця кіннота здається такою нереальною й облудливою, що можна подумати, що її створив сон, що її створила містична й химерна уява якогось символіста.

Кінна розвідка ворога вже зовсім близько. Треба негайно обстріляти її, поки вона не налетіла й не втоптала в пісок тіла людей. Треба негайно її спинити.

Солдати хапають рушниці й гарячково стріляють майже навмання. Але вже трохи пізно, кінна розвідка вже перед очима. Лунають постріли й крики наляканих людей. Коні стають диба й повертають свої коричневі й чорні тулуби.

Муславський підводиться з землі на ввесь свій зріст, розмахується й кидає наперед себе ґранату. Ґраната рветься з глушним грюком, вона збиває з ніг і сліпить очі.

Німецькі вершники збиваються в гурт. Коні падають і тягнуть за собою людей. Вони завертають назад до ліска, хапають карабіни й, одстрілюючись, утікають.

Бойко бачить, як раптом сіріє обличчя Муславського. Він, тримаючись рукою за груди, важко сідає на землю.

— Що з тобою? — скрикує Бойко.

Муславський з хрипким стогоном лягає навзнак на землю і скочується на бік. Його пальці, що вхопилися за бік грудей, вкриваються кров'ю. Бойко кидається до нього, але Муславський лише стогне, трохи похитуючись тілом з боку на бік.

Раптом з усіх сторін вибухає стрілянина. Стріляють з рушниць, з кулеметів і з маленьких шанцевих гармат. Набої рвуть землю й шматують кущі. Маленька група солдат оточена вогнем з усіх боків. Як потурбований осиний рій, дзижчать кулі і розлютовано кашляють гармати.

— Назад! — кричить Сльозкін. — Назад!..

Але, щоб бігти назад до своїх, треба кинути Муславського. Він не може підвестись, він лежить і лише хрипко стогне.

О, дружбо, ти розриваєш серце, як шматок ганчірки, коли вмирає друг! Ти зціплюєш вуста і спиняєш кров. Тіло холоне і вкривається потом, як скло під подихом. Спиняється розмірений біг думок і думки, як бідні мандрівники, повертаються назад, що їх чекають спогади й зруйнована оселя. Там кожний крок нагадуватиме твоє веселе обличчя й тепле слово, дружбо! Яким ножем, якою лянцетою вишкребеш накреслені тобою лінії? Нові зморшки ляжуть на чоло й нові думи обтяжуть голову. Срібна стрілка пронизе волосся й сум легким шаром намулу відстоїться в грудях.

— Назад! Назад!

Вибухи набоїв наближаються. Бойко напружує всі свої сили й підіймає з землі Муславського. Торока допомагає звалити його на спину Бойкові. І Бойко, згинаючись під тягарем друга, несе його вперед, як грішник несе свій тягар перед лицем Страшного Суда в картинах клясичних майстрів.

Тільки це не картина. Бойка оточує смертоносний огонь гармат і кулеметів і тут дійсність страшніша за фантазію фарб. Бойко важко, але вперто ставить ногу, він іде, як вигнанець з раю, що на нього послано огненний дощ.

— Іра!.. — стогне Муславський.

І це ім'я пекучим болем пронизує все тіло Бойка. Він ще більше згинається під своїм тягарем, що важчий за тонни найстрашніших гріхів.

І-ра! І-ра-ра! Ра-ра!..

Сурмлять набої свою божевільну пісню. І ці сурми туманять голову, розбивають її молотом вибухів.

— Іра!.. — стогне Муславський.

Новітнє пекло, що його вигадали самі люди, оточує солдат, що несуть тіло пораненого друга. Огонь жалю спалює серце Бойка і цей огонь пекучіший за огонь набоїв.

Їх охороняє всемогутній випадок, закономірний, як хода історії, і вони непошкоджені виходять з огневого дощу.

Бойко обережно кладе тіло Муславського на землю. Він уже не стогне й не ворушиться. Посіріле обличчя його приховує риси страшного болю.

О, дружбо, ти розриваєш серце, як шматок ганчірки, коли вмирає друг!..

Простір скупчується, конденсується й зсувається з будівлі літер. У рухові трансформації зникають події й обличчя героїв. Вони входять назад у лист Стефана Бойка, що лежить на столику в кімнаті Жанни.

Клаптик паперу, як забутий герой, який зробив усе, що міг, лежить на столику. Він лежить тут, як лежать останки героїв у пантеонах нашої землі.

IX. Поїзд Ероса

Двері вагону відкриті. Жанна сидить на підлозі в дверях вагону, спустивши ноги, і вона бачить, і відчуває, як під ними швидко мчить залізничний насип і стукотять колеса. Поруч з нею сидить Франя Чорненко й інші батальйонерки; їм тісно сидіти в цьому проході, але весело. Вони дивляться на ліси, на поля, на озера, що швидко біжать

назад. На обрії іноді з'являється вітряк або дзвініця далекого села й вони крутяться перед ними, як красуні, що пишаються своїми прикрасами перед сватами, доки не зникають за лісом або горбами, що між ними несподівано пролітає потяг, створюючи ввесь час нові краєвиди й вриваючись у нові обрії.

Вагон повний батальйонерок; дехто з них лежить на дерев'яних лавах, що двома поверхами стримлять у військових вагонах, і сплять, дехто грає в карти й палить цигарки, як справжні солдати, дехто наспівує, бо нічого робити.

Військовий поїзд з простими червоними вантажними вагонами, що в них раніш возили коней, корів і різний вантаж, повний батальйонерок та амуніції. В середині поїзда причеплено кілька клясних вагонів зеленого кольору. Це пульмани для офіцерів та вищого командування.

Поїзд мчить крізь ліси й поля на фронт, туди, де гармати й кулемети жеруть людей. Це транспорт війни, він годує її людським матеріялом і в теперішньому своєму маршруті везе нову порцію людей з найніжнішим м'ясом та шкірою. Війна, ця потвора, канібал, що живиться людським м'ясом, ще ніколи не мала такого подарунку, що його везе цей поїзд.

Після бородатих сибіряків, вусатих українців, чорнявих грузинів, татар, фінів, латишів війна одержить партію російських жінок по кілька примірників всіх видань та ґатунків. А жінки в солдатських уніформах навіть не думають про це, вони безтурботно гойдають ногами, їдять цукерки й палять цигарки, оповідаючи різних інтимних історій з свого жіночого життя.

Франя Чорненко обійняла правою рукою Жанну й вони сидять на дверях, спустивши ноги, гойдають ними в повітрі й дивляться на краєвиди, що їх перед ними розгортає поїзд. Тані Дорової серед батальйонерок немає; їй набридло військове життя й перед самим виступом на фронт вона дипломатично захворіла. Ходити по Петрограду

в солдатській уніформі й дивувати перехожих це ще так-сяк, але їхати в вантажному вагоні на фронт — це вже менш цікаво, і Таня Дорова та ще кілька батальйонерок залишились у Петрограді.

Ні одна людина не може жити без товариства. Людина почуває себе тоді самотньою й навіть може захворіти. Жанна Барк потоваришувала з багатьма батальйонерками, але найближча подруга її тепер Франя Чорненко.

— Як ти потрапила, Франю, до батальйону? — питає Жанна.

— Це вийшло зовсім випадково. Я навіть не знала, що такий батальйон існує. У тьоті Соні вимагали кількох дівчат до батальйону, загрожуючи їй різними утисками. Я, Корзухіна й Поля Максимова самі згодилися йти до батальйону. Мені вже дуже було набридло в цьому сальоні, що ввечорі чоловіки, вино... Коли я вільна й сама вибираю собі чоловіків, коли вони мені подобаються — це інша справа. Це приємно. Але коли доводиться брати тих, хто сам до тебе підійде, або навіть сам вибере... це дуже набридає... Мені сказали, що в батальйоні нас годуватимуть, платитимуть нам гроші й ми будемо зовсім вільні. Це єдине, що спонукало мене йти до батальйону. В мене не було можливости вибирати, це було краще, що я могла вибрати.

— Ну а тепер тобі хочеться воювати?..

— Воювати?.. Ні, мені не хочеться воювати! Я хтіла б добре, мирно десь жити. Працювати!..

Франя трошки замріялась.

— Ах, як ти не розумієш?.. Коли німці руйнують батьківщину, коли вони, розбійники, нищать усе!.. Невже ти не хтіла б помститися?.. Невже ти не хтіла б стати героїнею, зробивши будь-який відважний вчинок,

щоб усі про нього говорили?.. А перемога?.. Хіба ти не раділа б, коли б ми перемогли німців?..

— Коли я жила коло Варшави, там було багато німців. Це хороші спокійні люди. Кращі за поляків! Швидше наших можна назвати грабіжниками! Коли ми тікали з біженцями від Варшави, то найбільше нам діставалось од козаків і жандарів. Оці грабували й відбирали все, що можна. Знущалися й били нагаями. Німці багато лиха наробили, алеж це війна. Особливо багато шкоди роблять гармати; вони руйнують усе, будинки, церкви, дороги!.. Я розмовляла з солдатами. Вони кажуть, що воювати дуже тяжко й нашим і німцям. Не було б війни, ми всі б собі мирно жили.

— Ти була біженкою?.. А як ти?..

— Ти хочеш спитати, як я потрапила до тьоті Соні?..

— Ні, я так!.. Коли тобі неприємно, не говори!.. не треба!..

— Я тобі розкажу, це дуже проста історія!.. Багато дівчат так потрапили в різні місця...

Жанна Барк, шляхетна професорова донька, та Франя з своєю дивовижною біографією повії розмовляли, обійнявшись, як сестри. Чи могли вони навіть у мріях уявити собі це знайомство й цю дружбу? Вередлива, гордовита фантазерка Жанна й проста дівчина Франя були витвори різних кляс суспільства. Військовий одяг простого солдата стер цю різницю між ними й тепер вони були рівні, тепер вони майже сестри, подруги, що плекають у своїх серцях лише різні почуття й інакше сприймають оточення.

Поїзд біг, вриваючись у все нові краєвиди. І Жанна в своїй уяві відтворювала мертві Географічні місцевості, що їх вона виховала в себе в школі, вивчаючи Географію. Тепер ці краєвиди були живі, соковиті,

напоєні повітрям і швидким рухом поїзду. Після веселих білих хаток України, жовтих і чорних зораних полів, після блискучих світлих річок і до нудоти блакитного неба, що до нього так звикла Жанна, вона бачила смарагдову, аж синю зелень лісів і трави, небо, здебільшого хмарне, що звисає над саму голову або дивовижно клубочиться на обрії, утворюючи цим свій особливий кольорит. На зеленому тлі лісів виникали чорні села, що роблять краєвид трохи диким і сумним. Дерев'яні чорні хати, вкриті вже почорнілою соломою, аж надто відрізнялися від білих українських хат. Річки з чорним торф'яним дном, від чого й вода в них спочатку здається чорною, часті озера, чорні хати й темний колір зелені, круглясте каміння, що розкидане скрізь по полях і лісах, — це все було для Жанни нове й небачене. Скрізь, куди не дивилася Жанна, було дерево: дерево рубане, різане, пиляне, стругане. Дерево в стосах на землі, дерево на плятформах вагонів, дерево в плотах. Дикі хащі лісів голосною луною повторювали гуркіт поїзду й це створювало ритми своєрідної музики шумів.

Дівчата й не помітили, як вони замріялись під цю музику.

— Ну? — відірвалась Жанна перша від своїх мрій.

Франя Чорненко все ще замріяно, але з запитанням подивилася на неї.

— Гаразд, — хитнула вона головою, — я тобі розповім!.. Але це скучна історія, і в ній нічого цікавого ти не знайдеш. Ви, чесні дівчатка, звикли дивитися на нас, як на якихось дивних, але цікавих жінок, що з своєї примхи зваблюють чоловіків і провадять авантурне життя. Я теж колись думала так!..

— Це вірно, я навіть боялася їх, але...

— Але ти побачила, що вони інші, ніж ти думала! — усміхнулася Франя.

— Пробач, Франю, це така делікатна річ!..

— Делікатна?.. Це брутальна й паскудна річ. Скажи, Корзухіна, тобі подобається бути курочкою?..

— Сама ти курочка! — відмахнулась та. — Я тепер солдат батальйону смерти!..

— Ей ти, амазонко! — закричала Волощенко, що лежала в вагоні на лаві. — Скоро буде станція?.. Ох, мені вже боляче, лежати на цих дошках!..

— Пора вже звикнути, хоробрий солдатику!..

— Це важка й погана річ! — казала далі Франя, не звертаючи увагу на розмови інших батальйонерок. — Я б з охотою була б не тільки солдатом, а чим завгодно. Жила я під Варшавою з матір'ю та братом, батька вже давно не було. Була в нас своя хатка, город, і ми собі господарювали як могли. Жилося непогано. Брат почав уже ходити до школи. Почалася війна і все зруйнувалось. Треба було тікати від німців. Спочатку ми всі хтіли залишитися — у нас не було родичів, не було куди тікати, але всі говорили, що німці ґвалтують жінок, убивають дітей, розстрілюють мирну людність. Я досі ще шкодую, що ми послухалися й не залишились на місці. Тікали всі, і ми з ними. Дороги вкрилися біженцями, возами з різним майном. Жінки, діти, старі й молоді цілими валками вкрили дороги. Скрізь голод, нещастя, руїни!.. Німці так швидко наступали, що нам доводилось проходити через зруйновані гарматами села та містечка. Тут уже справді був жах! Крім козаків і жандарів, що підганяли нас, грабували й знущалися з біженців, ми довго не зустрічали ні одного спокійного містечка. Коли проходило військо, нас зганяли з дороги й ми по кілька день стояли на місці, або йшли ровами та канавами. Доводилось голодувати й незабаром мати, не витримавши цього жаху, захворіла...

— А хіба біженцям не допомагали?.. Я сама брала участь у кількох базарах на допомогу біженцям! — спитала Жанна.

— Допомагали, але це вже потім! — з іронією в голосі відповіла Франя. — Я далі розкажу тобі про цю допомогу. Мати не витримала такого життя й померла. Нікому було лікувати. Тоді вмирало дуже багато людей. Їх так і закопували десь коло дороги. Це було вночі. Ми зупинилися коло села, що палало всю ніч. Його підпалили наші, щоб не віддати німцям. Було дуже страшно. Цієї ночі померла мати. Брат дуже плакав і кричав, я боялась, щоб з ним чого не сталося. З Борею — так звуть мого брата — ми вже вдвох потрапили до Петрограду. Жили ми дуже погано, в бараках, видавали нам пайку: хліб та обід із загальної кухні. Оце й була допомога біженцям... Потім нас стали посилати на роботи: мити підлоги, прати білизну... Але й це тривало недовго. Біженці розлізлись по родичах, познаходили собі діло, а за решту забули. Минув деякий час, до війни звикли і нами перестали цікавитись. Багато жінок і дівчат, щоб прогодуватись і прогодувати сім'ю, пішли на вулицю. Нарешті, Боря застудився і захворів. Я спочатку билася, як могла. Незабаром надійшла така скрута, що й мені довелося йти на вулицю. Я довго не зважувалася на це, але нічого було робити, та й мої сусідки переконували мене, що в цьому нема нічого страшного і що, коли я не буду лікувати Борю, він помре. Я пішла... Я довго ходила вулицями. Треба було самій зачіпати чоловіків і я ніяк не зважувалась цього зробити. Було вже пізно, коли я побачила молодого й дуже симпатичного чоловіка. Він мені сподобався і я, зціпивши зуби, відважилась його зупинити. Я не пам'ятаю, що я йому говорила, але це було, очевидно, щось жалісне і смішне. Він, мабуть, зрозумів, що це цікавий в його практиці випадок і ми з ним провели ніч. Він був дуже симпатичний і це не залишило а мене поганого враження. Коли б не думки про хворого Бориса, я б навіть почувала себе зовсім добре. Коли ми розходились з ним, він сам дав мені гроші. Але вони незабаром вийшли і мені знов довелося йти. На цей раз це було дуже неприємно. Коли я повернулась, Бориса вже не було, — його забрали до шпиталю. Він видужав і з шпиталю потрапив до дитячого притулку. Брати його до себе, щоб він голодував, я боялась і він залишився там. Я навіть не

признавалась до нього, бо мені б його тоді повернули силоміць. Вони брали лише дітей, що нікого не мали з родичів. Я через людей довідувалась, як йому живеться. Йому було добре, і я перестала турбуватися ним. Ходіння вулицями незабаром стало звичкою. Я лише дуже боялася заразитись, — це й привело мене до тьоті Соні. В неї хоч і було зручніше, як виявилося потім, але від неї вже не можна було видертись... А тепер я вільна пташка!.. — веселим вигуком закінчила своє оповідання Франя. — Може, після цього батальйону мені дадуть якусь роботу, тоді я заберу до себе Бориса й ми заживемо з ним!..

— Ти, мабуть, тепер ненавидиш усіх чоловіків? — спитала Жанна. — Дивитись на них не можеш?..

— Ха-ха! — Яка ти наївна, Жанно! — розсміялась Франя. — Навпаки, коли гарний молодий чоловік, я з великою охотою дивлюсь на нього!.. Особливо тепер, коли я вільна й можу вибирати собі, хто мені подобається, й не для того, щоб узяти в нього кілька карбованців! Тепер зовсім інша справа!..

— Я б на твоєму місці не могла б на них навіть дивитись!..

— Ти нічого не розумієш, Жанно! Жінка, яка спробувала, що таке кохання як слід... Розумієш?.. Зовсім!.. Вона ніяк, ніколи не відмовиться від нього! Це ж врешті дуже приємно!

— Але, мабуть, у малих порціях! — додала, сміючись, Жанна.

— Жанно, хіба ти ніколи не кохала? — запитала зацікавлена Франя, — хіба ти ще нікому не віддавалась?..

Жанна сильно почервоніла й деякий час не відповідала. Це було дуже одверте запитання.

— Кохала! — нарешті, зважилась Жанна. — Але це ніколи не доводилось до кінця... Розумієш?.. Ну, вже... майже... Але, я ніколи не дозволяла зовсім. Це мене страшенно потім дратувало. Я лаяла себе, але нічого не могла подіяти!..

— Це завжди так, — відповіла Франя, — спочатку це просто якось страшно! Треба раз відважитись і все! Тільки це треба робити з людиною, яка тобі дуже до вподоби!..

— Оце, мабуть, і стримувало мене!.. Я колись була дуже закохана, ще в гімназії, в одного вчителя, але я була тоді дуже маленька. А пізніше мої почуття до знайомих чоловіків далі флірту й бажання просто спробувати, що це таке кохання, не заходили. Це й заважало мені.

— Нічого, ще встигнеш! — засміялась Франя.

Перед ними промайнув семафор і незабаром вагони захитало на стрілках. Поїзд під'їхав до якоїсь маленької станційки й зупинився. Жанна, Франя й інші батальйонерки з усього поїзду висипали на колію. Їм усім захотілося трохи прогулятися після їзди на твердих дошках.

Станція була маленька й стояла в самому лісі. Високі сосни оточували її з усіх боків. В один і другий бік рівною смугою блищала колія, але вона зникала в лісах. Величезний ліс стіною оточував і станцію й поїзд.

Вже давно минув час обіду й батальйонерки були голодні; але, крім суниць, на станції вони не знайшли нічого. Кілька селянських дівчаток і хлопчат продавали суниці, загорнуті в мішечки з березової кори. Вони здивовано й трохи перелякано дивилися на жінок у солдатських уніформах.

Поїзд стояв довго й деякі батальйонерки пішли до лісу збирати суниці. Жанна з Франею, обійнявшись, ходили по перону й з насолодою

дихали свіжим лісовим повітрям. Раптом вони помітили, як з клясного вагону зійшло двоє молодих офіцерів. Один був підпоручник, а другий прапорщик. Цей був симпатичний і гарний. Жанна й Франя спинившись на хвильку, розглядали їх. Обидва були молоді й цікаві. У прапорщика було ще зовсім безусе обличчя, що нагадувало лице гарненької дівчини.

Офіцери пішли до перону. Коли вони проходили повз батальйонерок, вони думали, що ті віддадуть їм честь, ставши струнко, але Жанна і Франя безпричинно голосно розсміялись, обіймаючи одна одну. Офіцери зацікавлено поглянули на них і зайшли до будинку станції.

— Той "прапор" ще зовсім молодий, майже хлопчисько! — сказала Франя.

— Він дуже симпатичний! — відповіла Жанна.

— Він тобі подобається?.. Подобається?.. Да?.. А мені більш до вподоби підпоручник. У нього такий мужній вигляд. Ха-ха!

— Вони обидва молоді... Але... Диви-сь!.. Дивись!..

Франя подивилась у той бік, куди показувала Жанна. Обидва офіцери вийшли з будинку станції й дивились в усі боки, очевидно, розшукуючи очима серед батальйонерок Жанну і Франю. Нарешті, вони їх знайшли й їхні погляди зустріли погляди батальйонерок, що, зупинившись край перону, дивилися на них. Жанна і Франя знову весело засміялись. Офіцери почервоніли й, набравши відразу серйозного вигляду, пішли до вагону. Прапорщик у самому вході до вагону не витримав і, посміхаючись, поглянув на них. Франя зробила йому привітний рух рукою.

— До побачення, пане офіцере!..

Обидві батальйонерки знову пройшлися вздовж поїзду, поглядаючи на офіцерські вагони. Повертаючи назад, вони зустріли Корзухіну та Волошенкову.

— Слухайте, дівчатка, ви не чули, коли нам подадуть обід?.. Ми вже їсти хочемо! — спитала Корзухіна.

— Бідненькі, — пожаліла їх Жанна.

— А вже пора, — сказала Франя, — я теж їсти захтіла!..

— Онде вийшла з вагону Бочкарьова! — помітила Корзухіна. — Піди спитай!

Волошенко підбігла до Бочкарьової.

— Ну що?.. — спитали її батальйонерки, коли вона повернулась.

— Вона каже, що зараз буде велика станція й там нам дадуть обід. Але вір цій паскуді, вона, мабуть, нализалась там з офіцерами шампанського, так їй тепер байдуже!

— Сіда-ай! — раптом почули вони команду.

Паротяг гучно заревів і ліс повторив його сотнями лун. Батальйонерки побігли до вагонів. У лісі залунали крики і всі батальйонерки, що збирали суниці, кинулися бігцем до поїзду. Але поїзд не відходив. Паротяг дав ще кілька гудків і, коли всі батальйонерки розсілися по вагонах, він вирушив зі станції.

Поїзд ішов на фронт у напрямку до станції Молодечно. Він довго стояв, і на маленьких і на великих станціях. На великих станціях, де були військові харчувальні пункти, батальйонеркам видавали обід та

гарячий сніданок або вечерю. Поїзд посувався до фронту дуже поволі й батальйонерки нудились у своїх вантажних вагонах.

На станціях, де зустрічалися військові частини й довго стояв поїзд, вони незабаром знайомилися з солдатами та офіцерами, що спочатку зустрічали їх різними глузливими дотепами, а потім, коли доводилось вже прощатись, розставалися неохоче з привітними, теплими побажаннями.

Батальйонерки знаходили собі солдат і офіцерів до вподоби й весело проводили час в їхньому товаристві. Деякі з батальйонерок за старою звичкою навіть підробляли на цьому. Незабаром, через надто послужливий телеграф, уся залізниця на десятки верстов знала, що їде "бабський поїзд", з веселими дівчатами в солдатських уніформах. І солдати військових частин, що були розташовані на залізниці, заздалегідь готувалися до зустрічі дорогих гостей.

Еротичні розмови, що залунали у вагонах батальйонерок, якось надзвичайно хвилювали Жанну Барк. У неї несамохіть прокидалися дивні почуття, що їх раніше вона майже ніколи не відчувала. Вона вся розцвітала. Жанна відчувала, що в неї починає грати кров, як грає шампанське, і їй стало приємно й моторошно. Вона відчувала, як її молоде тіло наливається якоюсь силою, енергією, що її важко стримувати, що до болю наповняє її груди. І тоді вона починала сміятися без усякої причини, їй хотілося танцювати. Струнка постать і молоде безвусе обличчя прапорщика, що вона його бачила на станції, вставало їй в уяві й тоді вона щосили обіймала Франю.

— Він тобі подобається?.. Да?.. — питала Франя, помітивши якусь нервовість у поведінці Жанни.

— Хто? — наче нерозуміючи, говорила Жанна.

— Прапорщик!.. Він такий гарненький, як левинятко з зоологічного саду. Ми з ним познайомимось, хай звечоріє трохи!

Жанна червоніла.

— Навіщо?.. Це зовсім зайве!.. Він мені не подобається!

— Чого ти боїшся, Жанно, ми ж їдемо на фронт!.. Нас може вб'ють там. Я обов'язково познайомлюся з моїм підпоручником. Ах, який він симпатичний!..

Вагання й сумніви терзали Жанну. Чому вона не може так просто ставитися до речей, як ставиться Франя. Може справді на фронті її вб'ють, а вона боїться віддатися прекрасному хвилинному почуттю. Він же їй до вподоби, цей прапорщик з обличчям дівчинки. Чому б їй не познайомитися з ним? Ах, коли б це був Бойко, вона не вагалась би більше. Любий Стефан із своїми химерними поглядами, що втілювались у непохитні вчинки. Жанна пригадувала його трохи суворе задумливе обличчя, його нервову постать, що ніби так і звикла до небезпеки та переслідувань, і тоді прапорщик відходив на другий план.

"От, коли б несподівано зустрітися денебудь з ним на фронті! — думала Жанна. — Але ж він на півночі, десь коло Риги, а ми їдемо на західній фронт. А може його вже немає?"

І від цієї думки Жанна блідла. Після смерти Муславського вона почала ставитися до війни серйозніше. Вона відчувала тепер, що там щохвилини може скоїтись багато сумних і непоправних подій.

Стефан, Стефан!.. Чому його тепер немає десь близько коло неї?.. Вона б так багато розповіла йому. Вона чомусь лише тепер зрозуміла, що лише Бойко, лише він міг би бути для неї її любим Стефаном. Лише б до нього пішла вона без всяких сумнівів та ваган

"Стефане, Стефане... Де ти?.."

Вона раптом зрозуміла, що вона згадує Стефана Бойка надто вже часто. — Що це таке? — Її гордість обурилась. Невже вона має до цього Бойка якесь почуття?.. Дурниці! Прапорщик цікавіший. Вона обов'язково познайомиться з ним. Вона ж солдат і може поводитись, як схоче.

Вечоріло. Було літо і смеркалося дуже поволі. Вони проїхали вже кілька станцій, обідали й вечеряли. Батальйонерки полягали на лавах першого й другого поверху обличчям в середину вагону й дивились, як заходить сонце, як в лісах густішає присмерк і під ніч оповідали смішних еротичних історій, що приємно дратували нерви.

Жанна замріяно лежала на лаві й дивилась на дерева, що миготіли в дверях вагону.

— Підемо? — спитала її Франя, що лежала проти неї в другій половині вагону. — Зараз буде зупинка й ми підемо пройдемось уздовж поїзду... Вони напевне вийдуть!..

— Алеж незручно зачіпати їх! — відповіла Жанна.

— От, ти побачиш!.. В солдатській уніформі поговорити з офіцером дуже легко. Я вже надумала, як це зробити.

Раптом вони почули, як загудів гудок паротягу. Поїзд підходив до нової станції.

— Ходім, зараз зупинка!..

— Може не варто!..

— Чого ти така боязлива?.. Це просто сором!.. Ходім!..

Поїзд став і Франя з Жанною зіскочили на колію. Станція була маленька й безлюдна. Стемніло і крізь розчинені двері вагонів на колію падали світлі плями від свічок. Світло сполохувало чорні тіні й вони порваними крилами билися об землю. У вагонах батальйонерки готувалися на ніч і тому на станції й на коліях було зовсім безлюдно. Франя з Жанною пройшли до офіцерських вагонів. Там, немов чекаючи на них, уже стояв прапорщик і палив папіроску. Франя несподівано для Жанни, не даючи їй затримати себе, одразу заговорила до прапорщика.

— Пане офіцере, — сказала вона, ставши струнко й віддаючи честь, зовсім забувши, що вона без кашкета, — скоро вже буде фронт?..

Прапорщик посміхнувся й у відповідь дзенькнув острогами.

— А вам дуже хочеться на фронт?.

— Не так щоб дуже, а просто цікаво!..

— А вам? — запитав прапорщик у Жанни.

— Дивне запитання!.. — трохи схвильовано відповіла Жанна. — Коли б мені не хтілось їхати на фронт, то я б не розмовляла з вами тут!..

Прапорщик зацікавлено поглянув на Жанну; він зрозумів, що з нею треба поводитись чемно. Ця дівчина, очевидно, була з інтеліґентної родини. Прапорщик тепер уже зовсім захоплено дивився на обличчя й кучеряве волосся Жанни.

Раптом у дверях вагону з'явився вже знайомий їм підпоручник. Він сходами зійшов до них на колію.

— Познайомтесь!.. Це підпоручник Сергій Григорович Манзій.

Підпоручник, щось почувши в голосі прапорщика, увічливо дзенькнув острогами, сказав: — "дуже приємно" — і простягнув руку Франі, а потім Жанні. Жанна несамохіть дала йому руку і згадала чомусь Голуб'ятнікова. Цей підпоручник Манзій теж був Сергій Григорович. Жанні стало смішно. Всі поручники й підпоручники нагадували один одного.

— Чого ви посміхаєтесь? — помітив офіцер.

— Ви нагадали мені одного мого знайомого, поручника Голуб'ятнікова, він теж Сергій Григорович.

— А, Голуб'ятнікова! Знаю. Ми разом з ним вчилися.

Жанна подивилась на прапорщика, він просто не відводив від неї погляду.

— Який чудовий вечір! І, здається, буде місячна ніч... Ви далеко їдете?..

— Разом з вами до Молодечно! — відповів прапорщик. — А там невідомо.

— Сідай! — пролунала знайома команда.

— Виходьте на другій зупинці! — сказав прапорщик.

— Ми це влаштуємо! — сказав підпоручник. — Ви, панночки, йдіть тепер до вагону, а ми до другої зупинки налагодимо справу з вашим унтером Бочкарьовою.

Раптом загудів паротяг і дівчата, не прощаючись, кинулись бігцем до вагону. Батальйонерки, що були в вагоні, простягнули їм руки й допомогли влізти.

— Що?.. Познайомились з офіцерчиками? — запитала Корзухіна. — Я все бачила!..

— Ну, і язиката ти! — сказала Франя, помітивши, що інші батальйонерки сміються. — Уже всім розплескала своїм завзятим язичком!

— А, Жанна!.. Я від тебе не сподівалась, що ти така хоробра! — сказала Волошенко.

— Залиште! — заступилась Франя. — Чого причепились?..

— А підпоручник гарненький хлопець!..

До Жанни підійшов її кіт Агасфер, що став пушистим білосніжним красунчиком, і почав пеститися об неї. Жанна взяла з собою Агасфера й на фронт. Батальйонерки звикли до нього й тепер часто бавилися з ним.

— Твій Агасфер трохи не залишився на станції. Я ледве його докликалась! — сказала Снятко.

Жанна обійняла кота й стала йому дорікати. Так минув час до другої зупинки.

Коли поїзд спинився знову і Франя з Жанною збиралися вже вистрибнути з вагону, до них підійшов зі списком в руці підпоручник Манзій. Прапорщик присвітив йому електричним ліхтариком і підпоручник став викликати за списком.

— Корзухіна!.. Волошенко!.. Максимова!.. Барк Євгенія Михайлівна!.. Чорненко Францішка!.. Колодуб!..

— Це з іншого вагону! — відповіла Франя.

— Ага!.. Снятко!.. Скільки вас тут у вагоні? — спитав, трохи подумавши, підпоручник.

— Дванадцять чоловіка! — відповіла Франя. — Четверо втекло, злякавшись німецьких гармат!...

— Всі дванадцятеро в наряд, до першого клясного вагону, замкніть двері й гайда!..

Прапорщик погасив ліхтарика й обидва офіцери пішли до свого вагону.

— Слухаюсь! — кинула їм навздогін Франя. — Збирайтесь, дівчатка!.. Швиденько! Кашкети не беріть! Все залишіть тут! Ну, виходьте! Погуляємо трошки... Тільки тихо!..

Батальйонерки пострибали на колію.

— Я не піду! — сказала Жанна.

— Е, кинь!.. Це ж наряд! Відмовитись не можна. Дисципліна!.. І Франя легенько виштовхнула її з вагону. Батальйонерки зачинили у вагоні Агасфера й пішли до клясних вагонів.

— Куди це ви? — висунулась якась батальйонерка з сусіднього вагона.

— А так на станцію!.. Попустувати трохи! — відповіла їй Максимова.

Батальйонерка позіхнула й сховалась у вагоні.

В клясному вагоні вже йшла гулянка. Офіцери без портупеїв, з розщібнутими комірами, пили горілку й вино. Вони веселими криками зустріли наряд батальйонерок. Дівчата відразу розсипались по вагону й познаходили собі затишні місця коло офіцерів і навіть на їхніх колінах.

Жанну й Франю в проході вагону зустріли прапорщик з підпоручником і потягли до свого відділу. Проходячи вагоном, Жанна побачила в одному з відділів Бочкарьову і зрозуміла, яким способом до підпоручника потрапив список батальйонерок. Бочкарьова була вкрай п'яна. Офіцери підпоїли її й тепер розпоряджалися батальйонерками, як хтіли.

В тому закутку вагону, куди пройшла з офіцерами і Франею Жанна, сидів ще один уже літній офіцер в чині штабс-капітана, що був на підпитку. Корзухіна приєдналась до їхньої компанії й усі були задоволені, а особливо штабс-капітан, який одразу закохався у сміливу батальйонерку.

Офіцери почали частувати батальйонерок вином і різними смачними наїдками. Під стукіт коліс поїзду, що біг лісами, в освітлену місяцем ніч, у вагоні лунали сміх та вереск батальйонерок, дзенькання острогів і пляшок та вигуки сп'янілих офіцерів.

Корзухіна і Франя від захоплення своїми кавалерами, дозволяли цілувати себе, і проробляти різні штуки, що від них Жанна несамохіть червоніла. Вона сиділа трохи осторонь і молодий прапорщик старанно залицявся до неї, нагороджуючи її безліччю компліментів. Він поводився з нею не так сміливо, як його приятелі з її подругами, і Жанна була задоволена з цього. Вона трохи сп'яніла й навколо неї приємно хитався вагон, наповнений вишуканими компліментами прапорщика, але вся її постать і вигляд примушували офіцера стримувати свої зазіхання на неї.

— Ви дочка професора Барка? — ввічливо питав її прапорщик. — Я його знаю. Він виступав у нас з лекцією. Яка для нас несподіванка — у нашому скучному житті несподівано з'являється така красуня! Я готовий ніколи не їхати з фронту, лише б коло мене були такі прекрасні жінки, як ви, або коли б їх можна було зустрічати на фронті. Випийте це, Євгеніє Михайлівно!.. Дивіться, ваші подруги почувають себе дуже добре.

— Вона в нас дуже несмілива! — весело зауважила Франя. — Жанно, чого ти така скучна?.. Вона дуже боїться чоловіків, особливо гарних! — посміхнулася вона до прапорщика.

— І зовсім не боюся! — сказала Жанна, раптом наче зважившись на якийсь відважний вчинок. — Налийте мені вина, пане офіцере!..

Жанна наче збожеволіла. Вона стала сміятися й шуміти більше за всіх, пила вино й навіть пробувала танцювати з прапорщиком, що став сміливіший.

Через таку поведінку Жанни, що раніш трохи стримувала своїх компаньйонів, тепер у вагоні стало зовсім весело. Батальйонерки, щоб їм не було парно, порозщібували комірці у своїх уніформ, і офіцери, побачивши під зеленим полотном біле мереживо сорочок та інші ознаки жіночого одягу, тепер зовсім почманіли. Вони одверто почали обнімати своїх дівчат і ввесь офіцерський вагон військового поїзду, тепер, мабуть, дуже нагадував сальон тьоті Соні. З усіх кутків вагону лунали веселі крики та вереск і хіхікання батальйонерок.

У вагоні стало зовсім жарко. Жанна теж розщібнула комір, а Франя і Корзухіна скинули свої зелені куртки, що заважали їм вільно дихати, і тепер вони були лише в білих, трохи брудних сорочках, що дозволяли бачити їхні голі руки та плечі. Вікна не можна було відчиняти, бо вітер гасив свічки, що горіли на столиках вагону.

Прапорщик, що став зовсім сміливий, обійняв Жанну й вона деякий час дозволяла йому це. Але незабаром вона відчула, що це не те, про що вона мріяла, що це якийсь самообман, який навіть не дратує нервів. Їй цей прапорщик був зовсім байдужий. Вона відштовхнула його й вийшла на тамбур вагону, щоб подихати свіжим повітрям.

Поїзд швидко летів лісом. Свіжий вітер приносив пахощі сосни і квітів. Місяць зійшов на небі й блищав у вітах дерев, створюючи повні тіні. Хащі стогнали від гуркоту поїзда, що збуджував заснулі луни. Жанна прихилилась до вікна й, ламаючи пальці та кусаючи вуста до крови, шепотіла:

"Чому?.. Чому це?.. не..?"

Останнє слово гинуло в гуркоті коліс.

X. Бій амазонок

— Вперед!.. Вперед! — лунала команда в шерегах.

— Підтягнись там!.. Не відставай!..

Дорогою, що була зруйнована до щенту колесами гармат та військових возів, ген до обрію посувались військові частини. Піші загони йшли вперемішку з батареями та валками військових возів, навантажених горами амуніції.

Металевий гуркіт од гармат, що підстрибували на вибоях, скрип возів, пирхання коней, брязк казанків об рушниці та хода сотен солдатських чобіт лунали дорогою, що покрученою, погризеною мишами ковбасою зникала серед горбів. Іноді лунала команда вершників, що швидко проїздили вздовж частин, і тоді вся валка або стомлено зупинялась, або знову рухалась вперед, здіймаючи гамір та куряву.

В кінці валки, позаду батареї ішов жіночий батальйон, за ним тяглися вози з амуніцією й, нарешті, кухні, що диміли своїми чорними бляшаними димарями.

Зустрічні загони солдатів, що йшли на відпочинок, або сапери, що налагоджували поламані гарматами дерев'яні містки, здивованими вигуками зустрічали кінець валки. Спочатку вони не відрізняли жіночого батальйону від загальної маси частин, але потім якийсь нюх підсказував їм, що тут не все гаразд і, зрозумівши в чому справа, вони виявляли своє здивування веселими вигуками.

— Дивись! Та це ж баби!.. — вигукував якийнебудь сапер, наче Колюмб, що відкрив Америку.

— Справді баби!.. Невже на фронт?..

— Ні, на танці! — відповідали, сміючись, батальйонерки.

— Нагодує вас німець своїми ковбасами!..

— Слухайте, дівчата, чи не бачили ви моєї Приськи? — питав бородатий в подертій шинелі дядько.

— А як же!.. Твоя Приська вдома свині годує!..

— Це нам на підмогу!..

— Додому не потрапиш — так тепер буде сімейне життя в окопах!

Деякі солдати робили руками безсоромні жести, і батальйонерки, червоніючи, хіхікали.

— Заткніться, рогаті дівчачури! — відповідали жвавіші дівчата.

— Як вам у штанях?.. Не муляють? — під загальний регіт, лунав у відповідь новий дотеп.

Так вони посувалися вперед, все частіше зустрічаючи загони солдатів, що відпочивали, або працювали, риючи шанці, то полагоджуючи дорогу. Все більше відчувалась близькість фронту. Каша з солдатів, возів, коней і кухонь, що до неї іноді врізувався автомобіль з вищим офіцерством, свідчила, що десь зовсім близько відбуваються військові операції.

Жанна йшла в середині шереги батальйонерок. Вона була, як і всі батальйонерки, брудна, в пилюзі та стомлена. Не зважаючи на це, вона, крім звичайного військового вантажу, рушниці, мішка і скатки, несла ще кота Агасфера. Франя часто допомагала їй, силоміць відбираючи в неї кота, бачучи, що Жанні вже не сила. Вони навмисне йшли в середині шереги, щоб не впадати в око з котом зустрічним солдатам, бо тоді їхні дотепи обертались у цілу зливу гострих і неприємних слів.

Поїзд підвіз увесь жіночий батальйон якомога ближче до позицій. Але далі їм треба було ще зробити останні переходи пішки, щоб дістатися на місце призначення. Вони мали стати на передові позиції в напрямі Крево та Сморгоні.

Лише надвечір вони підійшли до зруйнованого вщент містечка. Стіни будинків пообвалювалися, безсоромно показуючи своє порожнє й зруйноване нутро. Жанні було дивно дивитися на ці будинки, їй здавалося, що якийсь розбійник величезним ножем порозрізав біленькі й симпатичні животи будинків, і тепер вони стікали кров'ю цегли та пошматованого каміння. Лише посеред цих руїн стояла напрочуд ціла дзвіниця церкви. Церква була зруйнована, а дзвіниця цілою свічкою стояла коло неї, неначе стерегла цю руїну.

— Ось тобі й фронт! — сказала Франя, оглядаючи вже знайомий її очам краєвид.

Квартир'єри розташували ввесь батальйон по підвалах зруйнованих будинків. Там уже було брудне й зім'яте сіно, що на ньому спали солдати, які відпочивали тут перед батальйонерками. Батальйонерки трохи підчистили ці стайні, принесли свіжої соломи й розташувалися тут на ніч. Кілька батальйонерок пішли з відрами по вечерю та по пайку, що належала їхньому відділу. Останні розмощувалися у підвалі, а деякі з-поміж них оглядали містечко.

Бородаті солдати з брудними обличчями, в замащеній грязюкою уніформою, незабаром познайомилися з батальйонерками й, бачучи, що це публіка не шкідлива, а особливо, що вона не копилить губу й поводиться, як своя, почали ставитися до батальйонерок приязно й по-товариськи, змінивши дуже гострі дотепи на теплу іронію.

— Ви, дівчатка, коли ходите, тримайтесь ближче будинків, бо німець часто обстрілює містечко шрапнелями!.. — радили вже підкурені порохом солдати.

— Починає він стріляти несподівано, серед дня, уранці, або вночі! — пояснював батальйонеркам неймовірно худий солдат.

— І одразу засипає все містечко горохом. Просто пройти неможливо!.. Хоч кричи, хоч у землю заривайся! Єдине сховище — так оці підвали. А коли почне пускати свої чамайдани, то вже ніде не сховаєшся!

— Чого ти дівчат лякаєш?.. Ще повтікають додому! Сам досі живий ще!.. Ну, і їм нічого не буде!

— А чого це вас послали воювати? Мабуть, у наших уже сил немає, що жінок посилають на фронт? Незабаром, мабуть, мир буде. Довоювалися вже до краю! — говорив вусатий дядько, що мав вигляд сільського філософа.

Ця думка солдата сильно вразила Жанну, в ній було дуже багато правди, хоч висловлювалася вона наївно.

— Багацько нашого народу побито!.. Чоловіків уже не стає — так оце послали, мабуть, жінок, щоб уже останні дні довойовували! — казав солдат. — Таки німці побили наших! Куди ж нашою зброєю проти їхньої! Вони, як загатять з своїх гармат, а нашої артилерії — так, мабуть, і горобець не боїться!

— Тільки наші добре в атаку ходять! — встряв у розмову ще один солдат, що досі стояв осторонь і слухав. — Як попруть, то ніщо їм не страшне! Самі на кулемета лізуть. Німці здорово бояться нашої атаки. У них шкура ніжніша за нашу, не витримує багнетного лоскоту!..

— Це вірно!.. Але я оце скажу, що прислали воювати жінок. Куди ж їм воювати! Хіба, що вдома з чоловіком!

— А в столиці за мир нічого не чути?..

— От переможемо німців, тоді буде мир! — відповіла Жанна.

— Доки сонце зійде, роса очі виїсть!.. Ти щось дуже вже хоробра! — неприязно заговорив солдат. — Довго тобі воювати доведеться!

Раптом десь далеко вдарила гармата. Зруйновані будинки містечка приглушеним стогоном відповіли на перший постріл. Потім ударила друга, третя гармата й, нарешті, канонада зросла в безугавний гул і хряск.

— Знову починається! Тепер уже будуть гатити цілу ніч. Краще йти спати, під цю музику добре спиться! — сказав один з солдатів і відійшов від гуртка.

— Це, мабуть, знову б'ють по наших бліндажах!..

Гурток батальйонерок і солдатів поволі розійшовся. Люди пішли ховатися в свої сховища під землею. Війна повернула їх до звірячого стану й вони знов спали на сирій землі, ховаючись у кам'яних дірах і щохвилини чекаючи на нову небезпеку.

Батальйонерки не спали майже цілу ніч. Під музику гармат треба було ще навчитись спати. Це була перша ніч, що вони спали в такому неймовірному місці, слухаючи гуркіт, що несподівано стихав, то знов зростав до безугавного гулу. Лише під ранок, коли канонада стихла, вони заснули.

Жанна довгий час сиділа коло підвалу й дивилась на обрій. Там між окресленням дивовижно поламаних будинків феєрично спалахували блискавки, що освітлювали ніч синім і жовтим світлом. Разом з блискавками лунав гуркіт, а іноді заходили несподівані уривчасті звуки сурми. Це десь зовсім близько рвався набій і вигравав дивовижні рулади, що нагадували звук сурми. Жанна відчувала, що канонада впливає на неї. Вона ще не відчувала страху, але гарматна стрілянина впливала на її тіло поза її волею. Жанна відчувала, що її серце б'ється не так, як завжди, що вона дихає теж інакше. Все її тіло настроювалось, щоб сприймати нове незвичне оточення, і це сильно гнітило. Ритміка крови була порушена. Тіло шукало нової ритміки, і це відбивалось на ньому, як відбивається на машині переключення електричного струму. Ніч у гуркоті й блискавках розквітала химерними маревами, що можуть приснитися лише божевільному. На обрію несподівано спалахували до жаху абстрактні сині й фіолетові вогні й від них ставало моторошно. Щось нелюдське відчувалося в них, стихійне, і розум навіть не міг уявити, щоб їх викликала звичайна людина.

Це — війна.

Жанна була розчарована. Вона ніколи не уявляла собі, що війна складається з бруду, з поруйнованих будинків, з гуркоту і блисків, що нагадують електричні розряди в космосі.

"А де ж люди?.. Де геройство?.. Рух?.. Патетичні вигуки?.. Хіба геройство в тому, що люди позалазили під землю і з тремтінням по всьому тілі чекають, поки коло них вибухне набій?.. Невже в цьому й полягає все геройство нинішньої війни!.."

З різними новими думками вона заснула на соломі, обіймаючи тепле тіло кота.

Новий день надійшов соняшний і тихий. Було навіть важко подумати, що вночі гриміли громи й коїлись якісь невідомі події. Батальйонерки сонно ходили між зруйнованих будинків, спали, їли. Їх ніхто не турбував, наче нікому вони не були потрібні, наче вони приїхали сюди з власної охоти на екскурсію.

Лише в середині дня містечко наповнилось криками і стуком возів. Везли поранених. Це були наслідки нічної стрілянини. Залляті кров'ю, що змішалася з грязюкою, перев'язані брудними ганчірками, їхали возами поранені солдати, їхні обличчя були страшні, землистого кольору, виснажені, неначе висмоктані. Легко поранені підтримували товаришів, що, конаючи, вже ледве стогнали. Це були щасливці. Вони вже більше не повернуться сюди. Вони віддали війні її данину. Руки, ноги й кров, що залишилися десь у шанцях, потім дадуть угноєння новим рослинам, що нагодують прийдешні покоління. Можливо, що в цьому лише й полягав увесь сенс війни.

Лише тепер Жанні стало страшно. Вона, нарешті, зрозуміла, що таке війна. Можливо, що її незабаром так само повезуть без ноги, або без руки, простріляну в груди, в живіт. Її прекрасне жіноче тіло буде знівечене й залляте кров'ю. О, який жах... Вона не могла дивитись на поранених і, закриваючи руками обличчя, одверталась.

Там десь зовсім близько, де вночі спалахували блискавки, стоїть величезна електрична м'ясорубка, що нівечить людей. Незабаром і вона

піде туди й побачить це все. Очі Жанни ширшали від цих настирливих і страшних думок.

Батальйонерки допомагали пораненим, вони напували їх водою, перев'язували рани, допомагали зручніше вмоститися на возі. Жанна не могла навіть доторкнутися до них. Вона боялась, що зробить їм боляче, вона боялася тепер одного вигляду крови. Це було зовсім не те, що вона бачила в військових шпиталях. Там були просто хворі люди, тут же були жахливі створіння, що на їхніх обличчях була химерна ґримаса болю і страху. Жахлива ніч, що її бачила Жанна, до дрібниць відбилася на їхніх обличчях. Вони зфотографували її й фотографія була ще свіжа — не стерлась. Це зовсім не те, що вона бачила в журналах.

Лише провезли поранених, як містечко було обстріляне шрапнелями. Це війна, трохи запізнившись, посилала їм свій останній привіт. Шрапнелі рвалися над містечком і білі хмарки відлітали вбік від того місця, де на мить виблискував жовтий огонь і лунав глушний хряск. Батальйонерки поховалися по підвалах, і містечко враз наче вмерло. Тільки було чути деякий час роздратоване виття та хряск од шрапнелів. Одна з шрапнелів ударила коло будинку, де ховались батальйонерки, й кілька кульок упало в підвал. Жанна знайшла їх і зацікавлено розглядала кругленькі кульки, трохи побиті об каміння. Така важка кулька могла б ударити в неї, і Жанни вже не було б. Це було так просто й разом з тим дивно. Десь там далеко такі ж люди, як вона, посилали сюди ці страшні гостинці й вони нищили все навколо себе.

"Що це за війна, — думала Жанна, — коли навіть не бачиш, з ким воюєш і проти кого скеровані твої смертельні вдари!" Вона була кращої думки про людськість. Отруйна романтика сміливих вчинків міцно сиділа в її голові й тепер вся ця облуда йшла шкереберть, викриваючи своє справжнє обличчя.

Вона пригадувала Бойка й починала розуміти його зненависть до війни. Вона бліднішала, бачучи страшні наслідки патріотичних вигуків і псевдореволюційної фразеології патетичних промов. "Війна до

переможного кінця" — звучало тепер інакше. Люди, радійте, коли вам поодриває руки й ноги, батьківщина буде з вас задоволена! Торохкотіння кулемету музичніше за тарахкотіння швальної машинки Зінґера. Жінки, ваші чоловіки на фронті мають велику насолоду, вони розважаються прекрасною музикою. Сурми набоїв, що вибухають над їхніми головами, сурмлять їм славу й перемогу.

Гасло за війну звучить облудливо й іронічно. Його іронія захована й людина може відчути її лише на фронті в шанцях, коли перша шрапнеля розірветься над її головою.

Слово "батьківщина" поволі ставало для Жанни абстрактним. Хто батьківщина і що таке батьківщина? Ці поранені солдати, Жанна, батальйонерки, чи Петроград, що байдуже реаґує на все, цікавлючись своїм особистим життям? Чи батьківщина просто земля, повітря, ліси, вода, де б вони не були, але навіщо тоді воювати?

"Ні, батьківщина — це Росія, — думала Жанна, — Велика Росія, могутня і славна" — і цілковита абстракція оберталася в Жанні в реальну річ, в річ, що її можна обійняти руками й що за неї вона могла воювати. Облудна романтика не вивітрюється так хутко. Щоб вона вивітрилась остаточно, потрібні не лише одні враження, треба, щоб життя навчило, дало свої вичерпливі докази, тупі, як зубний біль, але переконливі.

І Жанна почала розуміти, що це оточення, в якому вона перебуває тепер, це звичайні будні війни, і що війна — це буденна річ: один день війни — один день служби в різниці, ось скільки голів худоби порізано, а скільки ще чекає на різанину. Кухонна машинка, що за її допомогою роблять котлети. Лише гасла виправдовують війну і війна може виправдати лише гасла. А гармати й кулемети дезинфекціюють мозок, отруєний відозвами та промовами, які б вони не були.

Копи припинився обстріл шрапнелями, солдати і батальйонерки знову повилазили з своїх сховищ. Час біг марудно й лише нервував батальйонерок, що ще не звикли до цього. Швидше б уже туди, де б'ються, щоб покінчити з цим разом на завжди. Але солдати були іншої думки, вони з великою насолодою висипалися в цих напівзруйнованих підвалах. Вони розуміли, що значить відпочинок.

Поволі коло будинків знову зібралися гуртки, їм видали обід, що у зв'язку з прибуттям батальйонерок був поліпшений, і солдати з смаком виїдали з своїх казанків юшку й кашу, що була краща, ніж завжди.

— Одного з наших таки поранила шрапнеля! — говорив солдат, що нагадував сільського філософа. — І прямо в правицю!

— От щасливий! Тепер йому не доведеться йти в шанці! Тепер може й додому попаде! — підтримав його другий солдат, що вмочив обидва вуса в казанок. — А от Федорченко й одну руку й другу і ноги виставляв, щоб хоч зачепила краєчком, так нічого, не везе хлопцеві! Він усю війну пробув на фронті й хоч би що! Здорово набридло бідолаці! Іншим так ногу або руку одірве, а цей ввесь час так і бідкається в шанцях!

Батальйонерки з здивованням слухали ці незвичні розмови. В них для свіжої людини було щось ненормальне.

— Да, не доведеться вже йому йти сьогодні знову до Новоспаського лісу! Викрутився гад!.. От везе людині!.. Паршивенька шрапнельна кулька, і тепер він собі розгулює кандибобирем!..

— Я б не пожалкував, коли б мені навіть око вибили, тільки, щоб не йти!.. — відповів солдатик, витягнувши вуса із казанка і смачно обсмоктавши їх.

— Що й казати!.. Набридло це все! Ех, з якою б охотою я б поспав в себе вдома на печі! Тепло і затишно! Ех-ех-ех!..

— Я б і в касарні поспав, до пічки далеко, як і до царя!..

— А я б і тут спав би, тільки б не йти мені в той проклятущий ліс!

— От, коли б зараз хто прийшов з начальства і заявив: ідіть усі по домах, війна скінчилась!.. Я б йому все життя своє дякував!

Вони висловлювали різноманітні бажання й найменше, найдрібніше з них було неймовірне, його не можна було здійснити. Здавалося, щоб здійснити таке мізерне бажання, як поспати в себе вдома на пічці, — легко. Треба було б лише встромити рушницю багнетом у землю й піти собі, куди хочеш. Але це було неможливе, це було все одно, що піти одному проти всіх, проти всього світу, це було неможливе бажання. В інших місцях, де солдати були зорганізовані, це можна було зробити дуже легко, але тут ще було рано, і це зробило б такий маленький вчинок фантастичним. Оточення визначає закон, обов'язок і право. Треба було б спочатку розсунути рамці оточення, і тоді б навіть справді фантастичне могло б стати звичайним.

Увечері всі солдати, що були в містечку, пішли на зміну в шанці, в ньому лишилися лише одні батальйонерки. Пізно вночі їх розбудив якийсь галас. Це прийшли з шанців змінені солдати. Вони незабаром позалазили в сховища підвалів і за деякий час знову було тихо. Вони всі позасинали мертвим сном.

Батальйонерок кілька днів не посилали до шанців. Вони лише відбували службу в тилу. Іноді їм доводилось підносити набої до шанців, іноді їх ставили на варту, або призначали в патрулі. Це робилося, очевидно, для того, щоб вони звикли. Солдати, що входили до шанців, і приходили з них, ввесь час чекали атаки, але її чомусь не було. Була гарматна перестрілка, перестрілка кулеметів і вогневий бій, безпорядне стріляння рушниць у повітря, бо ворога ніде не було видно. Солдати, що приходили з шанців, раділи, що в їхню чергу не було атаки. Атака завжди приносила безліч жертв, а сидіння в шанцях було безпечніше,

хібащо міг влучити якийсь дурний набій німецької гармати. Так, здаючи новій зміні шанці, солдати залишали в них і страх несподіваної атаки, що, наче заховавшись в ярках і горбах, роздертих вибухами набоїв, чекав на них.

Увесь жіночий батальйон був відданий в розпорядження полковника Закржевського, командира одного з піхотних полків, що оперували в цьому районі.

Надвечір одного липневого дня батальйон, нарешті, виступив на передові позиції. Батальйонеркам видали бойові набої й вони мусили посісти шанці в районі Новоспаського лісу.

Коли вже зовсім звечоріло, батальйон тихо вийшов з містечка. Крім унтера Бочкарьової, з батальйоном ішов ще зовсім молодий прапорщик, який знав місце розташування позиції. Тиха команда прапорщика лунала в лавах батальйону.

— Не відставайте! — майже пошепки командував він.

І коли батальйонерки брязкали казанками або починали розмовляти, він розлютовано шипів.

— Тихше!.. Припиніть розмови!.. Не деренчіть казанками, бо нас обстріляють!.. Тут кожний звук чути дуже далеко! — пояснював він, побачивши сірі обличчя батальйонерок.

У прапорщика був такий вигляд, ніби він веде в якесь небезпечне, заборонене місце дітей трудової школи.

— Коли почуєте стрілянину по нас, зараз же лягайте на землю! Тільки тихо без усякого брязкоту!..

Батальйон ярками спустився в долину, там чорнів ліс. За цим лісом була їхня позиція. Вони бачили, як з боку, зовсім близько, злетіло в повітря кілька ракет. То були німецькі шанці. Очевидно, десь зовсім близько були шанці російського війська. У відповідь на ракети, вибухнуло кілька пострілів з рушниць з цього боку. Кілька разів татакнув кулемет, але замовк, подавившись власною кулею. Потім по всій лінії російських шанців затріскотіли вогники пострілів з рушниць. Здавалося, що це рівною смужкою хтось запалив бенгальський вогонь. Солдати, мабуть, помітили в німецьких шанцях якийсь рух або зміну і старанно обстрілювали їх. Знову затарахкотів десь збоку кулемет зловісно й довго, захлинаючись лише на короткі перерви.

Тах...

Глушно вдарила з німецького боку важка гармата. Звук був такий, ніби на стоси дров кинули дошку.

Бум-грр...

Розірвався десь у лісі набій, і цей вибух прошумів лісом, як гуркоче швидкий експрес. Сині блискавки пронизали обрій з обох боків. Потім десь праворуч, може для того, щоб відтягнути увагу з лівого флангу, затарахкотіли, як швальні машинки, німецькі кулемети. Раптом знову стало тихо, ніби досі нічого не було.

Жанна йшла в лавах батальйону, притискаючи міцно до себе кота. Вона напружено вслуховувалась у ці дивні звуки війни. Несподівана напруджена тиша й несподівані постріли страшенно впливали на нерви. У Жанни прокидався запал війни, вона могла щохвилини, навіть не подумавши, кинутись з голосним вигуком у бій, і тепер вона йшла, як крадеться пантера, тихо, хижо й зосереджено.

Але ніякого ворога ніде не було, батальйон ішов між ямами, що їх повиривали німецькі набої. Тут між цих ям була протоптана вже ціла

дорога й іти було добре. Незабаром вони ввійшли до лісу й дорога пішла між повалених дерев, ям, шматків дерева, що химерно переплуталися з вітами, наче тут пройшов бурелом. Німецькі набої повидирали величезні сосни навіть з корінням. Це було страшне, стихійне видовище.

Незабаром батальйон вийшов на перелісок. Ця ділянка була відкрита для німецьких пострілів. Коли вони вже пройшли з півдороги, їх обстріляли з німецьких шанців. Батальйонерки чули, як кулі продзижчали над їхніми головами.

Жанна вперше чула цей звук над своєю головою, він був мелодійний і ніжний, наче то пролітала оса. Цей звук зачаровував, як шипіння змії, він був якийсь ласкавий і отруйний.

— Бігцем! — тихо пролунала команда.

І батальйон кинувся в перебіжку до протилежного ліска.

— Стій! — знову пролунала команда, коли ввесь батальйон сховався в лісі. — Всі цілі?

Ніхто з батальйонерок не був поранений і батальйон рушив далі. Серед ям і повалених дерев, пройшов він аж до кінця лісу й тут наткнувся на варту з кількох солдатів. Сказавши пароль, прапорщик повів батальйонерок проходами, що були вириті в землі, як шанці. Тут, у проходах, вони зустрічали солдатів, що кудись поспішали, або стояли собі, розмовляючи про різні дрібниці. Під ногами валялися порожні консервні коробки, бруд і шмаття. Батальйонерки, раз-у-раз спотикаючись, пішли до шанців, що були обкладені шпалами та землею. Солдати, що були в шанцях, уже готувалися їх покинути.

— Зміна!.. Зміна!.. — лунали голоси солдатів. Батальйонерки завернули праворуч і увійшли в шанці. Бородаті забруднені солдати

одягли на плечі ремені рушниць і виходили з шанців тією ж дорогою, що нею пройшли батальйонерки.

— Жінки! — раптом почула Жанна здивований вигук.

І вона на собі відчула до краю здивовані погляди чорних, бородатих облич.

— Що це таке? — питали солдати. — Чому в шанці прислали жінок?..

— Невже не стає солдатів?

І в їхніх голосах звучали тривожні нотки. Це було остільки незвичне явище, що воно хвилювало до страху цих стомлених людей. Коли б на небі з'явилася раптом комета, то це було б природніше явище, ніж поява тут, у шанцях, переодягнених у солдатську уніформу жінок.

— Що вони тут робитимуть?..

— Вони здадуть німцям шанці!..

— Чого ви прийшли сюди? — запитав один з солдатів Жанну.

— Ми прийшли вам на зміну! — відповіла Жанна. — Жінки мусять показати, що вони можуть воювати не гірше чоловіків!.. Солдати-боягузи кидають фронт і ми мусимо засоромити їх своїм прикладом! — сказала Жанна, і їй самій стало соромно, коли вона поглянула в бородате, чорне від втоми, обличчя солдата.

"Кого вона має засоромити своїм прикладом?" — промайнула в неї думка й їй стало ніяково. Вона відчула, як червоніє. Ці слова були тут безглузді. Солдат здивовано дивився на неї й деякий час нічого не відповідав.

— От так історія! — промовив він і потім додав:

— Невже всіх жінок покликано до війська?.. А хто ж залишився з дітьми?..

На ці слова Жанна не встигла йому відповісти, бо слова команди погнали його з шанців. Незабаром з шанців вийшли всі солдати і в ньому залишилися одні батальйонерки. Вони деякий час ходили з кутка в куток, не знаючи, що їм робити. Потім прапорщик сказав їм, що треба вставити рушниці в отвори брустверу і слідкувати за німецькими шанцями. Коли вони побачать там людей, їм треба буде в них стріляти.

На цю процедуру зміни пішла вся ніч. Поволі прокидався літній ранок. Роса спадала на всі речі навколо і з землі здіймався легенький туман. Батальйонеркам стало холодно й вогко. Ранкова вогкість пронизувала їх і глина шанців неприємно липла до чобіт. Нарешті, крізь дерева лісу бризнуло проміння сонця й навколо стало трохи веселіше.

Майже одночасно тахнула німецька гармата, наче вітаючи схід сонця, Жанна почула в повітрі якийсь шум, там летіла велика птиця, розрізаючи повітря.

Хур-хур-хур-хур...

Почула вона над головою льот набою і майже інстинктивно притиснулась до глиняної стінки шанцю. За хвильку сильний вибух набоя пролунав позаду шанців у лісі. Всі батальйонерки поховалися під земляним прикриттям шанцю.

Жанна зацікавлено поглянула в отвір брустверу, де лежала її рушниця. Перед нею лежало нерівне поле, пошматоване й порите набоями. Там далі вона побачила нерівний земляний вал, оточений колючим дротом — то були німецькі шанці. Але ніякого руху не помічалося там, ніби там нікого, рішуче нікого не було. Жовтуватий від

глини, але вже поріслий травою вал ламаною лінією зникав праворуч і ліворуч. Коло самого валу на землі Жанна побачила в кількох місцях, наче шматки дерева, що лежали на землі. Але придивившись краще, Жанна зрозуміла, що це трупи людей. Ще ближче, у ямах, що їх повиривали набої, Жанна побачила ще нові трупи й, коли вона оглянула все поле, вона злякалась, перед нею було поле трупів, що лишилося, мабуть, від атаки.

Вони лежали в різних позах, деякі навіть сиділи, прихилившись спиною до стін ями. Це було неприємне, страшне видовисько, і Жанна відійшла від бруствeру.

День минав тихо й непомітно. До шанців принесли обід і лише по обіді трапилася трохи смішна подія.

Кіт Агасфер вистрибнув у отвір бруствeру й там старанно став умиватись. За кілька хвилин з німецьких шанців залунали постріли рушниць. Німці, помітивши щось біле на бруствері, почали його обстрілювати. Кулі з легким шумом почали впиватися в землю бруствeру. Жанна, налякавшись, що вони вб'ють кота, почала його кликати, але він не йшов і спокійно собі вмивався. Через кілька хвилин зататакав німецький кулемет. Він з шумом, наче ножем, розрізав повітря, Агасфер моментально стрибнув назад до шанцю. Він нервово ворушив своєю шкурою й ввесь настовбурчився. Кулеметна стрілянина, очевидно, справила на нього неприємне враження. Насамперед, це для нього було незвичне й незрозуміле явище. Коли кіт зіскочив з бруствeру, одночасно з цим припинився обстріл.

Ввесь день і ввесь вечір було тихо. На всьому фронті не було чути ні одного пострілу. Шумів вітер у лісі й стиха розмовляли в шанцях батальйонерки. Ця тиша якось приголомшувала, було дивно, що німці мовчать. Надійшла ніч, і все так само було тихо. Можна було подумати, що німці залишили свої шанці й відступили. Але повірити, що це так, було б помилкою. Це була облудлива тиша, що буває лише перед вибухом довгої інтенсивної стрілянини.

Були поставлені вартові й батальйонеркам дозволили поспати. Вони позалазили в брудні, вириті в землі нори, що мали б мати назву землянок, постелили свої шинелі й лягли на них. В землянках був бруд і сморід. Сотні людей ночували тут і залишили по собі сміття і сморід відходків. Жанна з Франею лягли поруч. Вони поговорили трохи про останні події, при чому Франя висловила побажання, що вона з великою охотою повернулася б навіть до сальону тьоті Соні, тільки б не бути тут у шанцях. Настрій у Жанни, як і в усіх батальйонерок, був поганий, їй було страшно і противно спати в цьому смороді й бруді. Але сильна втома від минулої ночі, коли вони і на хвильку не спали, й цілого дня стояння та ходіння по шанцю, поволі осіла на них важким і міцним сном.

Постріл гармати й сильний вибух набоя перед самим шанцем розбудив їх усіх. Жанна вийшла з землянки до шанцю й побачила, що вже починає сіріти новий ранок, але цього ранку небо було сіре, все обкладене хмарами. Холодний вітер пронизував ще тепле від сну тіло.

Коли б німці знали, що в шанці сплять такі благородні істоти, як жінки, вони, мабуть, були б увічливіші, і не будили б їх так рано, та ще таким незвичайним для цього діла способом, як гарматний постріл. Але німці про це не знали й після першого пострілу в напрямку до шанців полетіли десятки, а потім сотні набоїв.

Страшна гарматна стрілянина поволі зросла в нескінченний гуркіт. Налякані батальйонерки з сірими обличчями, тремтючи від ранкового холоду, поховалися під земляне прикриття шанцю.

— Стати на свої місця! — пролунала команда з кінця шанцю.

— Стати на свої місця! — передали команду батальйонерки і стали коло отворів у бруствері, де лежали їхні рушниці.

— Стежити за німецькими шанцями! — знову пролунала команда.

Батальйонерки стали напружено вдивлятись у жовтавий земляний вал німецьких шанців, але там було спокійно.

Канонада зростала. Набої з хрюканням і воєм перелітали через шанці й вибухали в лісі. Потім вони почали вибухати в полі перед шанцями. Кожний набій виривав цілий фонтан землі, що летіла високо вгору. Земля гула і дрижала. Це було жахливе видовисько. Батальйонерки відверталися від отвору й затуляли руками обличчя. Деякі з них почали гістерично сміятись, стримуючи боягузливі сльози. З одною батальйонеркою скоїлась справжня гістерика, вона плакала, кричала і тремтіла всім тілом. Подруги з великими труднощами заспокоїли її.

Жанна, зціпивши зуби, стояла коло отвору бруствера, їй було дуже страшно, страшно до безглуздя, але вона силою волі стримувала себе. Вона старанно заспокоювала себе.

— Не бійся, Жанно, тримайся! — почула коло себе вона голос Франі й подивилась на неї.

Франя теж була бліда й змарніла. Жанна побачила, що Франя так само тремтить, як і вона, так само боїться цього гуркоту вибухів. Вони обійняли одна одну.

— Який жах, Франю! — сказала Жанна. — Який жах!.. Краще вмерти, ніж так боятись!..

Вони заспокоювали одна одну.

— Атака!.. Атака!..

— Зараз буде атака!.. — пішла нова чутка шанцями.

Але в німецьких шанцях нічого не було помітно, лише гарматний обстріл тривав далі. Од гулу вибухів у батальйонерок уже починала боліти голова, і вони відпочивали, коли набої перелітали через них і вибухали не в полі перед ними, а в лісі.

Німецька артилерія старанно намацувала російські шанці. Набої падали то перед шанцями, то за ними, але коло все вужчало. Здавалось, ще трохи вірніший приціл, і набої почнуть падати прямо в шанці.

Обстріл тривав уже кілька годин. Вже зійшло сонце, але воно ховалось за хмарами, і курява та дим, що здіймався від вибухів набоїв, зробили повітря тьмяним. Гостро пахтіло їдкою сіркою.

Раптом гарматна стрілянина збільшилась. До канонади приєдналися російські легкі гармати, що почали обстрілювати шрапнелями німецькі шанці. Маючи десь за спинами таку підмогу, батальйонерки повеселішали. В отвори бруствeру вони дивилися, як рвуться димки шрапнелів над німецькими шанцями. Шрапнелі то знижувались і рвались коло самої землі, то рвалися високо на тлі сірого неба.

— Може вони побояться і припинять стрілянину! — наївно втішали себе батальйонерки.

Німецькі набої знову почали падати перед шанцями. Вони тепер падали зовсім близько серед горожі з колючого дроту, шматуючи її й вириваючи з землі разом із стовбами. Раптом гук ще збільшився. Німці почали стріляти ще з більших гармат. Вони пристрілялись у дротяну загороду й тепер важкі набої вивертали її навколо себе. Почалося справжнє пекло. Вивернута набоями земля злітала фонтанами вгору й засипала шанець батальйонерок. Один з набоїв ударив коло самого бруствeру, в тому місці, де стояла Корзухіна й Волошенко, й він завалився. Батальйонерки скрикнули від жаху, але, коли розвіялась курява, вони побачили Корзухіну й Волошенко, що обтрушували від себе пісок і глину, їхні постаті стали руді від глини, але обидві дівчини були

цілі. Вони обтрусилися й чомусь майже разом засміялися. Це якось заспокоюючe вплинуло на розхвильованих батальйонерок.

Кіт Жанни, наляканий стрілянинoю й обвалом брустверу, став голосно м'явкати й бігати по шанцях, не знаходячи собі місця. Хтось ударив його ногою, і він сховався в одній з землянок, забившись десь у куток.

На лівому фланзі помітили якийсь рух у шанцях німців і почали обстрілювати їх з рушниць і кулемета. На цю стрілянину відповіли німецькі кулемети. Ці сухі звуки, що тріскотіли, як тріскотить хмиз, коли його ламати, яскраво відрізнялись від вибухів і виття набоїв. Знову пролунала команда, щоб стежити за німецькими шанцями, і батальйонерки взялись за рушниці — Жанна з Франею почали стріляти, щоб якось розвіяти напружену бездіяльність, і незабаром усі батальйонерки приєдналась до них. Постріли з рушниць підбадьорували й, нарешті, навіть викликали бойовничий запал. Треба було їм одразу почати стріляти, і їм не було б так страшно.

Раптом обстріл з гармат припинився. Стало напрочуд тихо. Тиша дзвеніла в ухах і в голові. Хряснуло кілька російських шрапнелів над німецькими шанцями, але раптом припинився й обстріл їх. На хвильку навколо все завмерло. І враз Жанна в отвір брустверу помітила, як над німецькими шанцями заворушились маленькі постаті людей. Жанна ще не встигла їх розглянути, як з правого флангу російських шанців люто, поспішаючи, зататакав кулемет. Потім пішла стрілянина по всіх шанцях.

— Огонь! — почула Жанна команду. — Стріляйте, вони йдуть в атаку на нас!

Жанна, не цiляючи, стріляла раз-по-раз в отвір брустверу. Поглядаючи на поле, вона бачила, як по ньому біжать маленькі смішні постаті з казанками на голові. Здалеку вони здавались маленькими ляльками. Вони падали, бігли, знову падали й уже не вставали, а з

німецьких шанців усе котилися нові й нові маленькі зеленкуваті сірі ляльки, що бігли в поле в напрямку до Жанни.

Раптом цілий град шрапнелі російських гармат засипав поле. Ляльки попадали й деякий час їх не було видно. Потім вони підвелися й знову побігли.

— Вилазь із шанців! — пролунала команда.

— В атаку!.. В атаку!..

Але батальйонерки завмерли, боючись навіть висунутись із шанців. Вони трохи повагались, поки не почули голосних криків, що лунали праворуч і ліворуч від них. То з шанців повиходило сибірське військо й кинулось у контратаку на німців.

Підбадьорені цим, батальйонерки з криками й чисто жіночим вереском почали дертися на бруствер шанцю. Жанна й Франя теж видерлись на бруствер. Стрільнувши по разу, вони кинулись бігти в поле.

Жанна помітила, що праворуч од неї бігла Корзухіна. Вона бачила, як спіткнулась і впала Волошенко, потім Жанна зачепилась за щось і впала сама. Коли вона підвелася, вона почула сильні крики людей, татакання кулеметів та постріли рушниць. Вона кинулася знову бігти.

— Урра! — лунало праворуч од неї із сотен глоток.

Коло неї бігла Франя. Жанна й не помітила, як перед нею виросла кремезна постать німецького солдата. Жанна чула, як перед нею сухо клацнула його рушниця, але пострілу не було. Жанна спинилась і наготувалась ударити його багнетом рушниці, але раптовий острах перекосив руде бородате обличчя німця й він, повернувшись до неї спиною, почав втікати. Одночасно сильний постріл з рушниці поруч

несподівано приголомшив Жанну, вона оглянулась і побачила, що Франя все ще стискає в руках рушницю, намагаючись вистрілити ще раз, не викинувши старого набоя й не набивши рушницю новим. Жанна зовсім спинилась від цієї несподіванки. Вона бачила, як біг далі німець. Він схопився за бік, спіткнувся й упав, потім знову підвівся й побіг далі. Потім він уже зовсім далеко впав і більше не підводився.

— Назад!.. Назад!.. — залунала команда.

Жанна одірвала погляд од німця й оглянулась. Скрізь бігли бородаті солдати, вони гнали німців до їхніх шанців. Атаку було відбито.

— Назад! — лунала команда.

Солдати спинились і ніби неохоче стали повертати до своїх шанців. Знову вдарили німецькі гармати й набої розірвались десь коло шанцю батальйонерок. Жанна з Франею побігли назад. Близько шанцю вони побачили батальйонерку, що лежала на землі лицем униз. Вони підбігли до неї й побачили, що це Волошенко. Вона стогнала й не могла підвестися з землі. Жанна з Франею підхопили її й потягли до шанцю. Коли вони спускали її з бруствeру, Франя скрикнула і спіткнулась. Далі вони втрьох скотилися до шанцю.

Волошенко лежала непритомна, а Франя плакала і стогнала. Штанина на правій її нозі почорніла від крови. Жанна допомогла їй трохи спустити штани й побачила вище коліна з правого боку велику рану. Куля видерла в неї шматок м'яса, але не пошкодила кістки. Це була нестрашна рана, але вона сильно боліла і кривавилась. Жанна дістала бинт і міцно зав'язала їй ногу.

Гірше була справа з Волошенковою. Куля прострілила їй правий бік. Жанна дала їй води й інші батальйонерки, що повернулися до шанців, допомогли роздягнути її й перев'язати рану.

Незабаром у шанцях з'явилися санітари і стали допомагати пораненим. Тяжко поранених вони брали на носилки й несли переходами до лісу й далі. Там їх чекали вози червоного хреста, що відвозили їх до містечка. Легко поранені, що могли йти, йшли самі. Шкандибаючи й охаючи, пішла і Франя, міцно попрощавшись перед цим з Жанною.

В шанцях залишились лише цілком здорові батальйонерки. Їх зосталося зовсім мало. Багато батальйонерок не повернулися зовсім. В їхньому числі були Корзухіна і Снятко. Із знайомих Жанни були поранені ще Максимова й Бочкарьова. Прапорщик, що командував ними, лишився цілий.

Багато людей лишилося там в полі лежати назавжди. Може там були й поранені, але забрати їх було неможливо. Це б значило йти на вірну смерть. Щасливі ті, що вбиті, їм уже нічого не треба. Їм все одно, де лежати й як. А поранені, що залишилися там, помруть у страшних муках, проклинаючи війну, людей і себе.

Німці ще деякий час не могли заспокоїтись. Вони те й робили, що посилали нові набої, але й їм, очевидно, ця гра набридла й вони притихли.

Звечоріло. Стало тихо й сумно. З хмарного неба став накрапати дощик і Жанна загорнулася в шинелю. Коли вона трохи заспокоїлась від баченого й пережитого, то згадала про свого кота. Вона почала його шукати, але його ніде не було. В одному місці бруствер і шанець був зруйнований набоєм, що вирив у самому шанці цілу яму. Можливо, що цим набоєм було вбито ще одну жертву імперіялістичної війни, кота Агасфера, що раніш нагадував худорлявого Росинанта лицаря Дон-Кіхота.

Цього разу зміна прийшла раніш, ніж завжди, і ввесь жіночий батальйон, що багатьох не дораховував у своїх лавах, залишив шанці і знайомою дорогою повернувся до містечка.

Після відпочинку його забрали до Петрограду, щоб показувати на вулицях міста, як підсилену порохом відозву за війну й за перемогу революції. Але в Петрограді вже поволі народжувалися нові події, що мали назавжди затаврувати всі ці лицемірні вигуки й порожні брязкотливі вчинки.

XI. Судді

Жінки, вино, карти. Це девіза і мета. Сюди слід би було додати ще одно слово — перемога, але це слово більше фантастичне, ніж реальне. Але і в цьому може бути зміст життя, зміст, порожніший за печери Київської Лаври. І навіть такий зміст може задовольняти людину.

Коли з девізи випадає одно слово, воно стає метою, мрією й недосяжним бажанням. Тоді навіть ламаються списи, щерблять шаблі, лише б це слово знову стало на місце і заповнило порожнечу. З девізи Голуб'ятнікова випало таке слово і трансформувалось в живу людину. Жанна — ім'я цієї людини, але ім'я недосяжне, майже метафізичне. Слово "вино" тепер заповнило всю девізу Голуб'ятнікова, але не заповнило порожнечі.

Голуб'ятніков завжди п'яний. Порвалися всі зв'язки з тилом, і розчарування, як великі грядки капусти, оточило його. Гірким намулом осіли скривджені мрії. Жанна десь зникла. Лишилось незадоволення та роздратування.

Так, у тилу скоїлися зміни, і вони зруйнували порядок, порушили дисципліну і розсунули обрії. Зникли опертя й змішались зорі, що за ними можна було орієнтуватись. Життя стало безобрійне і безпросвітне.

Десь загубились дороги, і Голуб'ятніков тепер тинявся, як тиняється п'яний парубок, уперто і безглуздо.

Солдати не слухаються. Вони сміють одверто дивитися в очі й нахабно мовчати. Вони сміють про щось розмовляти поміж себе. У них злорадісні й нахабні обличчя. І Голуб'ятнікова з'їдає роздратування. Він тепер помічає найменші дрібниці, що обурюють його. Він лютий і готовий на всякі криваві розправи. Він ще почуває свою силу й використовує її якмога ширше. Так, він не дасть цій масі солдат розбеститися вкрай, щоб вона проглинула його. Він стримає її в своєму кулаці й навіть задушить, коли це буде треба. Він розправиться з усіма аґітаторами, як розправився з Муславським, він знищить їх всіх до одного, і тоді ця безголова маса буде в його руках. Уряд не знає, що робити, і не знає, що робиться. Але це явище тимчасове. Монархія знову візьме владу в свої руки, і тоді Голуб'ятніков з силами, що він їх зберіг жорстокою дисципліною, стане на допомогу. Треба оточити себе своїми людьми, треба скрізь розіслати шпигунів, щоб стежили за кожним кроком бунтівливих солдатів, треба потрусити солдатські речі й ранці. Бити в морду замало, треба вішати.

Найвірніші люди — це унтери. Лише на них можна покластися. Голуб'ятнікову доводилося жалкувати, що в армії не було городовиків, от з ким би він зміг тримати усю солдатську наволоч у руках.

Сергій Голуб'ятніков ходив по кімнаті, що своїм розгардіяшем нагадувала клітку шакалів у звіринці. Йому була огидна ця брудна, незатишна кімната, що ще більше псувала настрій, насичуючи собою незадоволення. Кілька кроків уперед, кілька назад, але нікуди не вирвешся з цих сірих стін, з цього бруду.

Одноманітне ходіння з кутка в куток порушив кирпатий унтер, що ввійшов до кімнати. Голуб'ятніков спинився і поглянув на нього. Він мовчки дивився на брутальне й нахабне обличчя унтера, що витягся і завмер коло дверей. Це обличчя було таке огидне й таке незугарне, як купа незформованої глини. Голуб'ятніков дивився на нього, наче

побачив його вперше. І від улесливого і разом з тим нахабного погляду унтера йому стало тоскно.

— Ну, що? — спитав Голуб'ятніков...

— Єсть, ваше високоблагородіє!.. — таємниче і злорадісно відповів унтер.

— Що там таке ви знайшли?..

— Ось, ваше високоблагородіє!

І унтер простягнув Голуб'ятнікову кілька трохи зім'ятих брошур. Голуб'ятніков узяв брошури і неохоче став їх перегортати. У нього був такий вигляд, наче він їх трохи боїться, наче він сам боїться тих вчинків, що їх він зараз мусить зробити. Він перегортав брошури, наче то були важкі аркуші з цини. Він зараз якось мусить поставитись до цього випадку, якось на нього реагувати, і це викликало в ньому неприємне почуття, що його, мабуть, відчував кожний французький король, підписуючи смертний вирок.

— Чиє це?..

І в цьому запитанні було стільки байдужости, наче нею він хтів затамувати ввесь той поєдинок сумнівів, що дратував його.

— Стефана Бойка із 134-ої! — відповів унтер і чомусь запитливо поглянув на Голуб'ятнікова.

Голуб'ятніков подивився в бік. Він наче ввесь час сподівався почути таку відповідь, і тепер подумав, що він справді боявся почути її. Почуття помсти, що він так довго плекав його, десь зникло в ньому. І як він не шукав його, щоб спертись на нього, щоб викликати цим роздратування, яке б допомогло йому зробити відповідний крок, але крім простої

службової потреби реаґувати на це, крім службового обов'язку він нічого в собі не знайшов. Це засмутило його.

Він же сам давав розпорядження зробити трус, він же сам сперся на послуги цього унтера, і тепер Голуб'ятнікову було якось ніяково. Він відчував, що своєю політикою, своїми ділами засуджує сам себе на найвищу кару: бути завжди в компанії унтерів. В обличчі унтера він уперше побачив обличчя своїх прагнень і свого життя. Голуб'ятніков раптом відчув, що він людина, яку засудили на все життя разом з йолопами і дефективними. Але цей несподіваний проблиск думки знову потьмарився від слів унтера:

— Ваше високоблагородіє, накажете заарештувати?..

Голуб'ятніков кинув на стіл брошури і поглянув на унтера.

— Геть! — закричав він на унтера верескливим, надламаним голосом.

Унтер похитнувся, як під ударом батога, повернувся й вискочив з кімнати.

Голуб'ятніков важко сів на стілець, що затріщав під ним. Лівою рукою він схопив склянку, що стояла на столі, а правою дістав з-під ліжка пляшку вина. Розплескуючи вино, він випив одним духом цілу склянку і полегшено зідхнув.

— Ідіотські думки! — вголос промовив він і знову налив вина.

Бойко стояв на чатах коло возів з амуніцією. Денна спека втомила його і він радів, коли відчував холодок вітру, що його приносив близький вечір. Одноманітність ходіння коло возів з рушницею в руках поволі набридала, і втома робила голову порожньою, відганяючи всі думки, що на протязі цілого дня роїлися в голові. Він ходив уже останні хвилини

свого чатування і все поглядав у той бік, звідки мусила прийти зміна. Єдина думка відпочити після цього безглуздого ходіння ворушилась йому в голові. Було приємно подумати, що зараз прийдуть солдати, змінять його і він зможе десь у холодку поїсти й викурити папіросу.

Незабаром прийшла й довгочекана зміна, що її ніби притягли настирливі бажання Бойка. Перекинувшись кількома словами, він одніс до караулки рушницю і пішов, посвистуючи, до будинку, де розташувався його відділ.

Увесь відділ цілий день був у нарядах і Бойко застав у приміщенні лише Тороку, що порпався коло своїх речей. У Тороки був чомусь стурбований вигляд, і він сопів, як медвідь у своєму барлозі.

— Знову щось трапилося? — безтурботно запитав Бойко, вже звиклий до всяких несподіванок.

— Хтось поперекидав усі речі! — незадоволено пробурмотів Торока. — Це, мабуть, до тебе!..

Бойко трохи зблід і пішов у куток до своїх речей. Його речі теж були перериті. Його брошур, що були заховані на самому споді ранця, не було.

— Так! — промовив Бойко й підвівся, витираючи піт з чола.

Торока запитливо дивився на нього з свого кутка.

— Тепер каюк! — відповів на його погляд Бойко. — Накрили!.. Хто б міг подумати, що вони в такий час стануть трусити солдатські речі?..

Торока вилаявся і ще дужче засопів. Бойко, не знаючи, що йому робити, пройшовся по цій тимчасовій касарні, що нагадувала стайню. Речі інших солдат теж були поперекидані.

— Шукали добре! — сказав Торока, щоб хоч чимнебудь реаґувати на хвилювання Бойка.

Біля входу до приміщення раптом залунала розмова солдатів. Бойко й Торока насторожились, гадаючи, що це посланці від Голуб'ятнікова, але до приміщення, весело розмовляючи, увійшли Сльозкін та Зеленко. Вони одразу змовкли, побачивши серйозні обличчя своїх товаришів.

— У нас перетрусили всі речі, — сказав Бойко, — у мене забрали брошури!...

— Треба тобі було тримати їх при собі! — накинувся на нього Зеленко. — От гади! Вони незабаром полізуть і в наші кишені. До всіх чортів це солдатське життя! — І він, не маючи змоги висловити все своє обурення, з силою ударив об підлогу своїм зім'ятим кашкетом.

— Кажуть, що в інших місцях уже майже всі хлопці повтікали хто куди, а тут стільки держиморд, що й пари з вуст не випусти! — заговорив Торока ображеним і безнадійним тоном. — А тут...

— Тут за це затягають! — закінчив за нього Сльозкін.

— Але що ж йому тепер робити? — запитав Торока, показуючи на Бойка.

— Тікай! — спалахнув завзятістю Зеленко. — Якнебудь виберешся з небезпечної смуги, а там далі така каша, що не спіймають. Тікай, Бойко!..

Ця думка про втечу спалахнула у Бойка, як пропасниця. Вона запалила його вогнем, від якого він затремтів.

— Тікай, зараз!.. Тікай, поки не пізно! Бери речі й тікай!.. — підтримав цю думку Торока.

-— Ех, як це все набридло! — відповів Бойко, знесилений раптовою реакцією.

— Дурень! — закричав на нього Зеленко. — Тобі ж буде каюк!..

І вони всі кинулися до речей Бойка, гарячково запихаючи їх у мішок.

— На! Бери шинелю, бери речі й тікай!

Бойко стояв приголомшений і розтерзаний своїми товаришами і почуттями, що не давали йому змоги зосередитись. З збитим на потилицю кашкетом, з накинутою на плечі шинелею і з сумкою в руках, він стояв, як безпорадна постать вигнанця, не знаючи, що робити з собою.

— Іди, іди, не будь бабою! — метушились навколо нього його товариші. — Іди, бо буде пізно!

Вони зовсім не помітили, як у темному вході до приміщення з'явився унтер з двома солдатами, що дивилися деякий час на це все, як на цікавий водевіль, що захоплював своєю трагічністю. І коли несподівано заговорив унтер, голос його для всіх звучав, як голос привида з п'єси Метерлінка.

— Рядовий 134-ої, Бойко, залишіть свої речі, вони вам більше непотрібні!.. — І унтер розсміявся громоподібним сміхом, як сміється за лаштунками провінціяльний актор.

Речі Бойка попадали на підлогу з рук його товаришів. В усіх був такий вигляд, ніби їх спіймали на гарячому злочині. Вони мовчки одвернулися од Бойка, понуро поглядаючи на унтера та на озброєних рушницями солдатів.

Унтер відібрав у Бойка пояс та очкур і тепер його штани трималися на одному ґудзику. Це для того, щоб заарештований не мав права навіть повіситись.

— Ходім! — сказав унтер.

Бойко взяв шинелю і вийшов з приміщення, оточений озброєними солдатами й обмацаний стурбованими поглядами своїх товаришів.

Увечері того ж дня Голуб'ятніков рапортував у штабі про трус і арешт рядового 134-ої Стефана Бойка. Його реляція викликала цілу бурю лайок і погроз на адресу солдатської маси. Штаб пропонував вжити найсуворіших заходів проти проявів неслухняности та недисципліновости, але всі запропоновані заходи були такі брутальні та жорстокі, що самі собою свідчили за непевне становище військового начальства.

Бойка слід би було судити за всіма правилами військового суду, але штаб побоявся розпочинати суд, зважаючи, що цей суд може обернутися проти офіцерів. Зачіпати всю масу солдатів було б небезпечно, краще і легше було розправлятися з одиницями, впливаючи цим на окремі відділи та зводи.

— Розстріляти! — вирішив штаб.

Щоб цей розстріл мав деякий вплив, розстріляти Бойка мусіли солдати з його відділу. Поручник Голуб'ятніков, як начальник частини, що в ній найбільше виявилась недисциплінованість та бунтарство, мусів сам простежити за виконанням наказу.

Голуб'ятніков не спав цілу ніч. Він пиячив до самого ранку. Це було безрадісне, самотнє пияцтво. Зачинившись у своїй кімнаті, Голуб'ятніков пив, бажаючи втопити у вині свої інтелігентські сумніви.

Кошмари душили його всю ніч. Безнадійне кохання до Жанни дратувало його, як обгризена кістка дратує голодного тигра. Лють і помста прокидалися в ньому від думки, що він безсилий зробити щонебудь, щоб наблизити Жанну до себе. Тоді він кидався з кутка в куток, бажаючи розстріляти не тільки Бойка, а всіх, ввесь фронт, російський і німецький.

Хвилинами реакції він жалкував, що поставив себе в такі стосунки з Бойком, він нарікав на себе, вважаючи все своє життя за безглузду помилку. Коли б він міг, можливо, він побудував би своє життя зовсім інакше. Може б він був краще у лавах тієї інтеліґенції, що з неї походив Муславський і Бойко, і тоді б не було цих сумнівів і цих жахливих вчинків, що він їх робить задля своєї жорстокої і нетерпимої кляси, навіть не кляси, а касти.

Коротка літня ніч минала в цих сумнівах і вона здавалася важкою і довгою. Ось уже починає ясніти ранок, ще година, дві, і він піде розстрілювати людину, щоб задовольнити жорстокий закон своєї касти, щоб наситити своє почуття помсти. Він зараз розправиться з останнім своїм суперником, і тоді Жанна майже його. Він поїде з фронту і побачиться з нею. Треба бути твердим і рішучим, тоді всі перепони зникнуть одна за одною. Цим розстрілом він зробить лише добре діло, одним політичним злочинцем буде менше. Це ж вони призвели до такого становища на фронті, це ж вони перевернули все в тилу. Смішно жаліти цього Бойка, що нічим не відрізняється від цих злочинців.

За вікнами кімнати прокидався ранок, а Голуб'ятніков страждав, напиваючись до очманілости, щоб хоч вином розвіяти свої сумніви.

Коли Бойка зачинили в темній клуні й поставили коло неї вартового, він кинув на землю свою шинелю і якомога зручніше умостився на ній.

Бойко міцно проспав усю ніч. Завтрашній день його зовсім чомусь не турбував. Він ще раніше багато передумав і переніс безліч несподіванок.

Ніякі думки тепер не турбували його, голова була порожня і трохи хилилася від утоми. Йому навіть не хотілося й уявляти, що буде завтра. Втомлений від попереднього чатування, він спокійно заснув.

Йому приснився сон.

Цілу ніч йому снилося, що він іде широкими сходами, піднімаючись все вище й вище. Як він не дивився вперед, перед ним були все ті самі сходи, і кінця їх ніяк не було видно. З завзяттям, що може бути лише уві сні, він ішов цими сходами, зривався, летів униз і знову вперто йшов. Від цього здіймання сходами народжувалось приємне захоплення, зв'язане з ризикуванням і напруженням усіх м'язів.

Бойко зривався і стрімголов летів униз і в цих зльотах було щось пташине, легке, що захоплювало, як їзда на американських горах. Потім він підводився і знову дряпався все вище і вище. Там, угорі, туман сивою запоною заступав те, що обов'язково мав побачити Бойко. Але сходи, здавалось, були безконечні, і Бойко уві сні дряпався туди цілу ніч.

Крізь сон він почув перший крик півня, що вітав народження нового дня. Бойко повернувся на бік і заснув ще міцніше.

Тепер він вибрався на саму верхівку сходів. Унизу вони йшли гармонією, наче розтягнутою руками гармоніста до безконечности. А тут, на горі, він побачив величезну трибуну і стіл, що за ним сиділо три постаті. Трибуна і постаті були такі величезні, що Бойко здавався собі пігмеєм.

Постаті сперлись руками на стіл і дивилися на Бойка, трохи схилившись наперед з таким виглядом, ніби розглядали голку, що лежала долі коло столу, а не Бойка.

Їх було троє.

Посередині сидів робітник з худим обличчям, що на ньому блищали неймовірно сірі й спокійно-холодні очі. Праворуч од нього сидів селянин, стрижений під макітру з чорними вусами, що трохи звисали до підборіддя. Він поклав руки на стіл, як це роблять школярі в школі, і вони горою порепаної землі лежали перед ним. Третій сидів ліворуч од робітника, — це був солдат. Цей сидів, підперши лівою рукою поголену голову і трохи посміхаючись, дивився на Бойка.

— Рядовий 134-ої, Стефане Бойко, — заговорив робітник, що сидів у центрі, — ми покликали тебе сюди, щоб судити тебе за твої вчинки!

Бойко підвів голову і зустрів сірий спокійний погляд, що наче заливав його своїм електричним струмом.

— Не бійся, відповідай! — сказав селянин і не змінив положення своїх рук.

— Я не боюся! — зовсім тихо відповів Бойко.

Третій суддя-солдат нічого не сказав, а лише тепло подивився на Бойка.

— Стефане Бойко, — суворо заговорив робітник, — що ти зробив для революції?

— Що ти можеш сказати перед найвищим судом? У тебе є свідки? — спитав суддя-селянин.

Бойко не встиг ще відповісти, як встав третій суддя-солдат і сказав:

— Я беру його під свій захист. Він був славний товариш, він не був боягуз, він не любив начальства і не підлабузнювався. Солдат сів.

— Це дуже мало! — суворо промовив суддя-робітник.

— Я віддав своє життя! — винувато відповів Бойко.

Сніп світла з розчинених дверей впав на постать Бойка, що лежав на простеленій шинелі в клуні.

— Рядовий 134-ої, Бойко, вставай! — пролунав суворий наказ солдата, що стояв у дверях.

Бойко прокинувся й сів на шинелі.

— Виходь! — суворо промовив солдат.

Бойко підвівся, одяг кашкета, накинув шинелю і пішов до дверей.

Перед ним стояв Зеленко і група солдатів, що серед них він упізнав усіх. Тут був Торока, Сльозкін, Комардьонков, Нечай і Савельєв. Бойко подивився на Зеленка і його здивував суворий вигляд обличчя цього солдата, він був такий, як у судді-робітника, що допіру судив його уві сні.

— Ходім! — сказав Зеленко і пропустив Бойка наперед.

Бойка мовчки оточили з рушницями в руках солдати, його товариші, і під цією охороною він пішов за Зеленком, що показував дорогу і був тут за старшого.

Ще було дуже рано. Навколо все ще спало. Тільки сонні вартові, куняючи, ходили коло будинків.

Ранковий холодок забрався під шинелю Бойка й примусив його здрігнутись. Бойко подивився на обличчя своїх товаришів. Вони були

хмурі й землистосірого кольору. Ніхто з них не дивився на Бойка. Всі понурили голови і йшли, важко ступаючи в м'яку дорожню пилюгу. Ніхто не вимовив і слова.

Коли містечко лишилося позаду, Зеленко звернув у бік з дороги до лісу.

Бойко тепер одразу зрозумів, куди його ведуть.

Він зрозумів, що його ведуть на розстріл. Холодок пробіг йому по спині, і він щільніше загорнувся в свою шинелю. Його товариші йшли, не вибираючи дороги. Вони провалювалися в ями, спотикались, але ніщо не могло вплинути на їхній настрій.

Бойко відчув, що вони тепер переживають, і йому до болю стало неприємно за них. Бойкові стискалося серце, коли він поглядав на похилі постаті солдатів. Він любив їх — ці близькі, майже рідні постаті, що ведуть його на смерть. Коли б він міг, він обійняв би кожного з них і заспокоїв теплими словами. Хіба вони винні, що їм доводиться вести свого товариша на страту. Бойко відчував, яка буря, який вогонь спалює їхні груди, які думки розвалюють їхні голови. Яка ганьба, які знущання з цих нещасних людей! Бойко краще сам пустив би в себе кулю, щоб позбавити їх од цих нелюдяних, божевільних тортур.

Звести рушницю на друга з наказу бридкого офіцера і дивитися другові в обличчя, поки він не впаде з роздертими кулями грудями — це ж божевілля!

Бойко страждав од цієї думки більше як від думки, що він зараз має вмерти.

Вони йшли на схід. Сонце виринуло з небосхилу і вдарило їм в обличчя. Ліс тут кінчався і йшов великим зеленим масивом у бік. Вони надійшли до величезної ями, що її вирив німецький набій...

— Стій! — глухим голосом скомандував Зеленко.

Всі завмерли в таких же схилених позах, як і йшли сюди. Ніхто не ворушився і не хотів міняти пози, наче застигли з одною думкою в головах.

Глина й пісок зсувалися під ногами і з тихим шуршанням сипалися в яму. Яма, як готова могила, гіпнотизувала погляд. Вона бентежила й без того неспокійну думку і підкошувала налиті оливом важкі ноги.

— Товариші! — видихнув із грудей Зеленко. — Товариші, зараз сюди прийде поручник Голуб'ятніков...

Зеленко задихнувся, і цю павзу зрозуміли замість слів. Важкий видих видерся з солдатських грудей і наче стогоном відгукнувся в лісі.

— ... за його командою ми мусимо розстріляти Бойка!..

Ніхто з солдатів не дивився на Бойка, ніби його тут не було, і він бачив, що їхні обличчя нагадують йому суддів з його нічного сну.

— Чи можемо ми зробити це? — з силою видушив із себе це запитання Зеленко.

— Товариші! — надламаний крик видерся з горла Сльозкіна і завмер на тоненькій ноті.

— Краще вмерти самим, як зробити це! — з одчаєм в голосі промовив Комардьонков.

Бойко хитався на ногах. Цей суд був страшніший за його сон, страшніший за всякі кошмари. Він роздирав йому серце на шматки, як рвуть стару ганчірку. Він навіть чув хряск, з яким воно розривалось.

Бойко не міг збагнути, що з ним робиться. Йому хтілося кинутися цим солдатам на шию і гістерично кричати.

— Поручник! — тихо промовив Нечай.

П'яно похитуючись і граючи револьвером у руці, до них лісом наближався поручник Голуб'ятніков.

Бойко кинувся до найближчого солдата і схопив у нього рушницю, силкуючись вистрілити в себе. Це була рушниця Тороки.

— Геть! — грубо відштовхнув його Торока, і видер рушницю.

Бойко похитнувся і знітився від цього вигуку.

— Забирайся геть! — знову сказав Торока, даючи йому дорогу.

Це наче розв'язувало так божевільно заплутаний вузол.

— Іди! — сказав Зеленко, ніби конденсуючи в цьому слові вирок і висновок всієї групи солдатів.

Бойко подивився на Зеленка і побачив в його погляді такий наказ, що йому могли б скоритися цілі армії. Це був наказ Найвищого судді, що не скоритися йому не було ніяких людських сил.

Бойко повернувся і пішов у поле, куди суворо показував погляд Зеленка.

Солдати повернулися в бік Голуб'ятнікова, який підійшов до них і п'яно спинився край ями. Вони зібгалися в крицеві пружини, міцно стискуючи рушниці й своїми спинами наче прикриваючи Бойка.

— С-сволоч! — вилаявся Голуб'ятніков. — Хто вам дозволив?.. Кр-ругом!

Але солдати, не змінивши місць, звели рушниці й притулили їх до плеч.

— Плі! — скомандував Зеленко.

Постріли, як раптовий удар батогом прорізали шум лісу і Голуб'ятніков, втративши рівновагу, скотився в яму, тягнучи за собою лявіну піску й глини.

XII. На волі

Чорна, маслянистa поверхня Неви тихо плюскала об рівний ґраніт берегів. Прозоре й холодне повітря півночі наповнювало просвіти між мережаними кронштайнами мостів і ввесь простір над арками, вежами й банями соборів. Могутнім помахом кинувся Петроград до Фінської затоки й урочисто завмер, як останній рядок північної пісні.

Дивовижний прозорий туман млою став обгортати місто. В чорному костюмі стрункої дами на вулиці вийшла міська романтика. Сутеніло. В Неві між мостами ще зачепився останній промінь сонця, що зникло між будинками на заході, і червоною рибкою плюскався в воді. Ось рибка позолотіла й нарешті стала срібною. Сонце зникло зовсім, і на заході запалала пожежа, шо від неї зайнялось і скло високих будинків.

На ґранітовий парапет над рікою сперлася чорна постать людини. Трохи далі ще кілька постатів з виглядом самогубців схилилися над водою. Мостом глухо прогримів трамвай і постать в осінньому пальті одірвалася від парапету.

Знайоме нам обличчя Стефана Бойка мрійливо подивилося в бік мосту й потім задумливо спинилось на дзвініці Петропавлівського собору.

Стефан Бойко стояв, спершись на парапет, і його охоплювала спокійна задумливість міста. Іноді йому в уяву проривався гуркіт і брязк фронту і його тіло ставало неймовірно легке — від почуття, що цей гуркіт лишився десь далеко. Його охоплювало почуття свободи, як охоплює людину, що допіру вийшла з в'язниці.

Він вільний, він може досхочу дихати цим холодним повітрям і дивитись на спокійну ходу людей. Звук од трамваю, що допіру пройшов мостом, несамохіть нагадав йому звук льоту гарматного набою й викликав за асоціяцією картини фронту. Але струнка дзвініця Петропавлівського собору своєю незайманою вічністю заспокоїла його, й він відчув цю вічність у самому собі.

У вухах йому ще бриніли далекі постріли фронту й голоси команд. Він ще нагадував учня, якому й уночі сняться суворі голоси вчителів. Але поволі ці спогади, що викликали страх, зникали, одвалювалися від нього, як шматки бруду від черевиків.

Він ніколи не забуде останнього жахливого випадку, коли вели його на розстріл. Знайомі обличчя товаришів, постаті його суддів, команда "плі" і раптом постріли після тієї команди, мабуть, усе життя хвилюватимуть його.

Після цього несподіваного розстрілу Гопуб'ятнікова, він знайомими дорогами, що ними раніш розвозив накази, як ординарець, пробрався до тилу. Там було легше сховатися, ніж він навіть уявляв собі. Все було порушено революцією, все змішалося в розгардіяш поїздів, вагонів, солдатських частин, у галасливість мітингів, і ніхто не звернув уваги на солдата-втікача, бо таких солдатів було тисячі. Юнкерські загони, що ловили дезертирів, були іграшкою в порівнянні з поодинокими

жандармами, які перед ними мали за обов'язок робити це. Лише в Петрограді Бойко одяг цивільне вбрання. Становище тут було таке напружене, що він міг, не боючись нічого, вільно розгулювати містом і навіть брати участь в новій змові проти уряду.

Події, що захопили його в Петрограді, затримували Бойка, хоч він уже й думав незабаром повернутись до Києва. Він знав, що революція збудила на Україні національний рух на всю широчінь, але від нових подій у Петрограді він чекав чогось, що кардинально вплине на ввесь дальший хід її.

Стефан Бойко блукав по Петрограду, мрійливо настроєний його палацами й чорними романтичними каналами, що збуджували в уяві похмурі картини убивств, змов і самогубств.

Він на кожному кроці відчував історичний зв'язок цього міста з своєю батьківщиною — веселою, соняшною Україною.

Спершися на ґранітовий парапет Неви, він дивився на кам'яні муругі бастіони Петропавлівської фортеці, і невеселі думки про його прадідів ворушились йому в голові, збуджували неприємне почуття.

Тисячі запорожців лежать кістьми під важким ґранітом цієї фортеці. Вільні сини степів, чиї обличчя засмажені вітром Чорного моря, замордовані тут сифілітичними російськими царями. "Вікно в Европу" прорубали замордовані українці, що звикли тримати в своїх руках гострі шаблі й важкі пістолі. Бойкові приємно було відчувати, що історія жорстоко помстилась за вигнанців і каторжан — його батьків, братів і земляків. Місто Петроград було йому близьке й миле. Цими вулицями, що ходить він, колись ходив Шевченко й Костомаров. Сумніви й обурення роз'ятрювали їхні серця, серце Бойка тепер радіє за них, воно повне відрадної помсти. Тепер він може ходити цим містом і глузувати з російських держиморд і українських запроданців, що запобігливо позміняли свої прізвища.

Бойко повернувся спиною до Неви і став обличчям до палаців. Повз нього пройшла якась людина, зодягнена в чорну куртку, й уважно поглянула на нього. Знайоме обличчя звернуло на себе увагу Бойка.

Людина раптом затримала кроки, підійшла до парапету і теж стала дивитись на Неву.

"Хтось знайомий, — подумав Бойко, — але хто?"

Поява цієї людини на мить одірвала Бойка від споглядання й міркувань, але незабаром його думки знов знайшли цікаву для себе тему

Сонце зовсім зникло на заході, але в повітрі розлялось тьмяне світло, таке характерне для півночі. На мостах засяяли ліхтарі, на протилежному березі спалахнули вогники у вікнах будинків, і лише Петропавлівська фортеця чорним, муругим огромом придушила частину берега.

Скільки історичних спогадів викликав Петроград в уяві Бойка! Його суворі, стрункі проспекти зменшували вартість людини й збільшували вартість речей. Наче палаци, що оточували Бойка, були самоціллю й ніби історія існувала спеціяльно для них.

Бойко знизав плечима й скинув з себе цей музейний настрій, як скидають набридливу комаху. Він знав, що тепер він може теж впливати на рух історії й усі ці палаци позбавити активности.

Теперішній уряд був за війну. Бойко розумів, що цей уряд зберігав інтереси підприємців і крамарів. Одне те, що цей уряд закликав до дальшої війни, примушувало Бойка ненавидіти його. Обмежувати себе національними демонстраціями українців у Петрограді Бойко не міг. Це його зовсім не задовольняло.

Він бачив війну. Вона випалила в ньому все те, що хвилювало його раніше. Гарматний вогонь спорожнив його від ідеалістики. Це вже був представник покоління, що бачило смерть на кожному кроці й що вже не могло повернутися до старої, усталеної ходи часу. Бойко прагнув роботи, яка б задовольнила його за всі переживання на фронті, за всі знущання й увесь жах. Навколо себе він уже бачив цю роботу — готування нових подій. Він відчував навколо себе нову революцію, що мала перенести фронти, на вулиці міст, на ці осяяні електрикою й шикарними вітринами проспекти.

Поглянувши в бік людини в чорній куртці, що здавалася йому знайомою, Бойко помітив, що людина підсунулася ближче і пильно оглядає його.

"Можливо, що він мене теж знає!" — подумав Бойко.

Бойко вже відпочив від фронту і його активна натура вже шукала роботи й небезпеки.

Робота в українських комітетах, що до неї він деякий час приглядався, здавалася йому якоюсь несучасною. В ній не було рішучости й революційної войовничости, вона нагадувала демократичний сальон, де влаштовують вечори спогадів з минулої історії. Йому також не подобався національний маскарад, демонстрація музейних одягів. Тут було більше романтики, ніж справжньої активности, що характеризувала б культуру европейця. Бойко шукав зв'язку з тими, що висували нові войовничі гасла проти уряду, проти війни і проти цілої кляси. Йому подобався той острах, що виникав на обличчях міщан, коли вони бачили прояви активности нової сили, рішучої й упертої.

Людина в чорній куртці ввесь час стежила за Бойком, вона старанно оглядала його з ніг до голови, силкуючись розглядіти обличчя. Це

нарешті сильно зацікавило Бойка. В ньому прокинувся його нахил до пригод.

"Чого йому треба? — подумав Бойко. — У всякому разі це не жандар і не шпиг".

Бойко одійшов од парапету й повагом пройшов повз людину, що обернулася обличчям до нього, старанно його розглядаючи.

"Яке знайоме обличчя!" — пронизала Бойка цілковита переконаність, що він знає цю людину.

Бойко зробив ще два кроки, потім рішуче повернув і щільно підійшов до людини. Не могло бути ніякого сумніву, що він знає цю людину.

Деякий час вони уважно дивилися один на одного.

— Вибачте, ви здається Бойко?..

— А ви, ви — Кононов! — відповів трохи здивований Бойко.

Перед ним на мить спалахнула картина фронту й він пригадав солдата Кононова, що ще півроку тому пішов до двотижневої відпустки й більше не повернувся. Його вважали за дезертира й були переконані, що він загинув у лабетах жандарів.

Вони хвилинку потоптались на місці, не знаючи, з чого їм почати.

— Слово чести, ніяк не міг вас упізнати! — промовив Кононов. — Як змінює людину солдафонський одяг!..

— Ніколи б не повірив, що це ви! — сказав Бойко. — Вам здорово пощастило... Шкода, що вас не можуть бачити Зеленко або Торока!

— Хіба вони ще там?..

— Там...

І Бойко розповів Кононову про останні події на фронті. Наче живі встали йому в уяві близькі постаті його товаришів. Тепле почуття до них зворушило його, й він охоче згадував різні події, що з'єднали їх на все життя, хоч навіть і в спогадах. Тавро фронту було таке міцне, що й Кононов захопився спогадами. Їх, як алькоголіків тягне до питва, потягнуло до фронту, до небезпеки, до оточення, що в ньому відчувався терпкий смак убивств, небезпеки і гострі пахощі солдатських чобіт, їм стало навіть якось тоскно. Вони відчули себе одірваними від чогось, загубленими й нікому непотрібними. Там лишилася їхня душа, їхні перші страшні переживання, дружба й молодість. Вони, ще молоді люди, відчували себе безмежно старими, ніби індуські мудреці. В них оселився якийсь фатальний спокій і байдужість до всього й ось лише ці спогади розворушили їх надзвичайно.

— Значить, Голуб'ятнікову капут! А ти пам'ятаєш, як нас трохи не з'їли пацюки?

— Ще б пак! Пам'ятаю. А ти пам'ятаєш, як ми діставали консерви?

— А ти пам'ятаєш?..

Вони непомітно для себе перейшли навіть на "ти". Вони знову були солдати, що під час відпочинку згадували різноманітні пригоди й оповідали їх до найменших дрібниць.

— Ти пам'ятаєш?..

Одного разу вони пішли в розвідку, їм довелося йти полем, де перед цим була сильна атака. В одному місці, в ямі від набою вони наткнулися на надзвичайне видовисько. В ямі спокійно лежав солдат, підперши

правою рукою голову й тримаючи в лівій згаслу люльку. Перше їхнє враження було, що вони надибали на свій секрет, але потім виявилось, що солдат був мертвий. Мертвяк так спокійно курив свою згаслу люльку, що їм стало моторошно. Він був убитий так раптово, так блискавично, що навіть не змінив своєї пози. Він відтворював легенду про запорожців.

— Пам'ятаєш?..

Це "пам'ятаєш" довгий час наповнювало їхню розмову. В ній увесь час пересипалися назви місць, атак, прізвища товаришів і військові терміни.

— А тепер?.. — спитав Бойко.

— Тепер... Я вже півроку тиняюсь без роботи. Війна до кінця! Хіба дезертиру можна працювати?.. Але це протягнеться не довго... Та ти сам, мабуть, краще знаєш!..

— На жаль, я ще ні з ким не зв'язався! — відповів Бойко. — Теж без діла тиняюся.

— Ну, для тебе роботи скільки хочеш! — сказав, посміхаючись, Кононов. — Я тебе влаштую хоч сьогодні. А мені доведеться почекати, поки дадуть рушницю... Ми їм покажемо, що таке війна!..

— Гаразд! — відповів Бойко й подивився на годинник. — Ти мене познайомиш!

— Що там знайомити, прийдеш та й усе! А тепер ходім десь вип'ємо.

— Я дуже шкодую, — відповів Бойко, — але я тут чекаю одну особу... В мене побачення!..

— Ха-ха, розумію! — посміхнувся Кононов. — Ти ж з фронту зовсім недавно. Я в перші дні просто кидався на жінок!.. Навіть тепер, коли я зустрічаю жінку, мені здається, що в мене виростають крила.

— Вибач! Ми відсвяткуємо нашу зустріч іншим разом! — сказав Бойко, міцно стискаючи руку Кононову.

Вони умовились зустрітись на другий день. Кононов незабаром зник у тінях петроградського вечора.

Стефан Бойко справді мав зустрітися з Жанною Барк. Йому було дуже неприємно відмовитись од пропозиції Кононова, але він умовився з Жанною побачитись тут на надбережжі.

Сьогодні вдень він випадково зустрів її на Невському проспекті в компанії незнайомих йому панночок. Жанна була прекрасно вдягнена, і її подруги трохи здивовано й презирливо дивились на Бойка. Він не захотів іти до неї на приміщення й викликати до себе увагу її знайомих. З перших же слів могло виявитись, що він залишив фронт, а це могло призвести до небажаних наслідків або до прикрої сцени. Бойко розмовляв з Жанною лише з хвилину й умовився зустрітися з нею біля мостика через Зимову канавку.

Це найромантичніше місце Петрограду мало свою давню історію любовних пригод. Тут завжди зустрічались герої й героїні з романів російських клясиків. Тут зустрічались коханці з "Винової кралі" — Герман і Ліза, тут призначила побачення Жанна Стефану Бойкові, пам'ятаючи цю традицію і справді романтично ставлячись до цього міста, де в повітрі ніби назавжди лишились пристрасні подихи й звуки гарячих поцілунків історичних коханців.

Бойко поволі пішов до Зимової канавки. Коло ґранітового парапету стояли самотні чорні постаті людей, або ж зустрічалися закохані парочки, що тулилися одна до одної на кам'яних лавочках надбережжя.

На мостку через Зимову канавку стояла якась дівчина в літньому пальті й дивилася в бік фортеці. Легкий вітер грався довгим кінцем її шовкового шарфу.

Бойко впізнав постать Жанни. Йому подобалось, що вона так простенько зодяглась, ніби дівчина, що вийшла на побачення з коханим матросом. Стефан тихо підійшов до неї збоку й, щільно ставши поруч з нею, сперся на бильце мостка.

— Ах, Стефане, це ви? — трохи злякано промовила Жанна від несподіванки. — Проте ви спізнились!

Жанна простягнула йому руку.

— Я допіру зустрів одного товариша, що був зі мною на фронті. Ввесь час несподівані зустрічі: удень ви, а тепер цей Кононов! Ви собі й уявити не можете, як це приємно! Наче я був увесь час хорий, а тепер встав з ліжка.

— Ви сильно змінились, Бойко, ви погрубішали, покращали. Я, мабуть, закохаюсь у вас. Ви такий чудовий, Стефане, такий славний!

Вона підійшла до вільної лави біля парапету й сіла на неї.

— Розказуйте, Стефане! Розказуйте все... Я знаю, це все дуже страшно...

Бойко, який міг з захопленням згадувати про життя на фронті з будь-яким солдатом, тепер розгубився. Що він міг розказати цій дівчині? Все одно вона нічого не зрозуміє й не відчує. Хіба можна шаблонними словами розповісти про ввесь той жах, що він пережив, це буде лише казка, якою лякають маленьких дітей, це буде лише розмова, яка тимчасову задовольнить цікавість. Хіба люди, що сиділи в тилу, можуть уявити собі сидіння в шанцях під гарматним огнем? І навіть ця дівчина,

що так подобається йому, хіба вона не чужа йому тепер? У неї зовсім інша психіка й те, що може зворушити Бойка, зовсім не зворушить її.

— Що я можу вам розповісти? Ви ж знаєте, що Муславський вбитий, вбитий і Голуб'ятніков...

— Голуб'ятніков теж убитий? Ах, який жаль! — щиро промовила Жанна. — Він був такий ввічливий і такий симпатичний!..

— Так... Він загинув під час атаки! — сказав Бойко, не бажаючи говорити про справжню причину. — Він ішов у перших лавах і йому набоєм одірвало голову.

— Яке нещастя! Треба буде написати Анні Миколаєвні. Бідна жінка, це ж її єдиний син!..

— Хіба в нього була матір? — здивовано спитав Бойко.

Йому стало неприємно, він ніколи навіть і не думав, що в Голуб'ятнікова могла бути матір. Але він згадав про дочку Муславського й почуття гніву зібгало його в грудку.

— Багато лишилось нещасних людей! — холодно промовив він. — Про що ж вам ще розказати? Про атаки, про сидіння в шанцях, про бруд? Все одно це буде для вас далеке й незрозуміле.

— Ні, я знаю все це! Я ж була на фронті! — проговорилась Жанна.

— Ви були на фронті? — недовірливо запитав Бойко. — Ви жартуєте.

— Ні, я була в жіночому батальйоні, і навіть ходила в атаку!

Бойко, не ймучи віри, дивився на неї.

— Вночі фіолетові блискавки пронизують небо. Серце колотиться, наче хоче вистрибнути. Вибухи набоїв замакітрюють голову, а під ногами обсипається глина. Мені ще досі щоночі сняться крики і блискавки вибухів. А Франю поранили! — продовжувала Жанна.

— Хто це, Франя?..

— А, ви її не знаєте. Це для вас далеке й незрозуміле...

Бойко був вражений. Ця сміліва дівчина дивувала його й він почував себе трохи ніяково за недовір'я.

— Ви, чоловіки, завжди пишаєтесь своїми вчинками. Фронт — це страховисько, але жінки теж можуть воювати. Чоловікам однаково страшно, як і жінкам!

Бойко взяв її теплу руку й притис до своїх вуст. Жанна другою рукою притягла його обличчя до себе.

— Жанно, я завжди мріяв про це! — видихнув з себе Бойко. — Ах, Жанно...

Вона міцно притулилась до нього й він відчув її тепле тіло. Бойко страшенно схвилювався. Досі його хвилював страх, а це хвилювання перевернуло в ньому все його єство, він відчував, як каламутиться в ньому кров. Жанна обійняла його за шию й міцно притиснулася своїм обличчям до його. Бойко задихнувся.

— Ти мій. Стефане, мій! Я тебе кохала ще в Києві, — шепотіла Жанна. — Я стримувала себе, обдурювала, але ти, лише ти й ніхто більше... Я...

— Ти, Жанно, ти...

— Ми...

— Яке щастя...

— Хтось іде, Стефане!..

— Чорт з ним! Хто мені перешкодить обіймати тебе, коли я дістався до тебе крізь набої гармат і кордони жандарів... Я...

— Ти, Стефане, ти...

Тихо плюскала Зимова канавка під арками Ермітажу й мостика. Зламані лінії арок і мостика утворювали глибокі тіні, чотирикутники й Геометричні фігури, напоєні романтикою й містикою. В цих тінях цілувались постаті Германа й Лізи, привид графині тихо кашляв у будці вартового, на панелі під аркою грали в карти привиди гусарів. Тіні, наче жінки в чорних кринолінах, повагом танцювали менуета. Чорне вино Зимової канавки іскрилось шампанським у промені самотнього ліхтаря.

Вартовий коло палацу необережно стукнув кольбою рушниці й усе зникло.

Коханці націлувались. Германові знову спало на думку поставити на винову кралю. Божевільні думки відірвали одне від одного закоханих і їх потягла за собою неромантична тверезість.

— Стефане, кінчиться війна й ти будеш професор, ми...

— Я нічим не буду, Жанно...

Жанна остигла.

— Як? Революція вже скінчилась. Тобі, як революціонеру, вже нічого буде робити!

— Еге, я буду сидіти вдома, їсти гарячі пиріжки і влаштовувати танцюльки... Ха-ха-ха!.. Чудачка ти, Жанно!

— А що ж, ви завжди думали робити змови і підкладати бомби?..

Жанна ображено відсунулась від Бойка, як од чужої їй людини.

— Революція ще допіру починається. Хіба вона закінчилась, коли все знаходиться в тих же руках, що звикли лише спекулювати? Цю революцію робила буржуазія й інтеліґенція, нову революцію робитимуть робітники. Ми припинимо війну й перенесемо її проти тих, хто її викликав! — сказав Бойко і наче хтів пом'якшити свою попередню різкість.

Жанна мовчала.

— Жанно, невже ти сердишся?

— У вас знову нові фантазії, пане Бойко!.. Ви тільки й можете знатися з різними темними людьми, що не понехтують чужим добром!

— Жанно!

— Я завжди вважала вас за порядну людину, революціонера, а ви...

— А, ви думали, що революціонери роблять лише нещасний вигляд і пишуть панночкам вірші? Або професорують і засідають у дворянському зібранні? Порядні люди! Ваші порядні люди — міщани й плутократи!

— Не будьте грубіяном, Бойко!...

— Жанно, невже ви образились? Це ж лише суперечка! Бойко обійняв її і хтів притягнути до себе.

— Не будьте нахабою! — Жанна відштовхнула його і встала з лави.

— Жанно, чого це ви? — стурбовано спитав Бойко.

Жанна зробила кілька кроків і, вагаючись, зупинилась. Бойко поспішив до неї. Вона плакала.

— Я так кохала вас... Але яке розчарування! Вас хтось підмінив... Солдатська кампанія зіпсувала вас! Ви божевільний!... Ви говорите, як ці грабіжники... Я вас так довго чекала, а ви прийшли і, крім брутальних слів, що їх виголошує всяка наволоч, я від вас нічого не почула!

— Невже ви гадали, що я повернусь з фронту піжоном?

І Бойко знову зробив спробу заспокоїти її й помиритися з нею.

— Не чіпайте мене! — роздратовано відповіла Жанна, вже з просохлими очима.

— А, ви чекали героя, — роздратувався Бойко, — з хрестами й медалями! Чин унтерші подобався б вам? Все ж таки офіцерський.

Жанна знову схлипнула й, повернувшись, пішла від нього.

— От тобі й побачення! — майже вголос промовив він.

Розчарування й жаль, що так вийшло, охопили його. Але упертість і роздратованість були такі міцні, що він, стиснувши кулаки, рішуче пішов у напрямку до Ермітажу.

Але Бойко незабаром охолонув. Чудовий вечір, оточений огромами суворих палаців, тіні й вогні міста збудили в ньому романтичні бажання.

"А що коли вона справді кохає мене?" — подумав Бойко.

Ріка плюскала під ним унизу і вабила до себе, гіпнотизувала. Дивовижна фантазія спалахнула йому в уяві. Йому здалося, що він почув крик і падіння людського тіла у воду.

Бойко зірвався з місця й кинувся назад.

— Жанно! — голосно крикнув він.

Злякавшись і засоромившись цього вигуку, він раптово спинився, а потім поволі пішов уздовж надбережжя.

Ніде нікого не було. Непомітно насунула ніч і надбережжя було безлюдне. Бойко підійшов до парапету й подивився на ріку. Вода жадібно лизала голий, шліфований ґраніт і, закручуючись у вирах, швидко бігла під бики мостів.

Неподалеку себе Бойко помітив якусь чорну постать, що зовсім перехилилась через парапет. Бойко підійшов ближче, але людина не ворушилась.

— Скажіть, допіру ніхто не кидався в ріку? — спитав Бойко.

Людина здригнулася від несподіванки й повагом повернулася до Бойка. Вона мовчки деякий час дивилася на Стефана.

— Ні, — муруго відповіла вона, — але незабаром кинеться!..

Здивований тією відповіддю й роздратований на себе за свої фантазії, Бойко пішов з надбережжя. Нарешті з облудливою романтикою кохання було покінчено. Хай краще Жанна лишиться йому в уяві, як самогубця. Завтра він піде до Кононова й увійде в коло найромантичніших своєю реальністю людей. Завтра вони мають потрясти світ.

XIII. Неможливий кінець

Тимчасовий уряд просив повідомити, що він поступає силі й здається. Зимовий палац взяли революційні частини солдатів, матросів і робітників. Гарматний обстріл з "Аврори" і Петропавлівської фортеці Зимового палацу припинився. Керенський утік автомобілем заздалегідь і тепер влада перейшла до рук робітників.

Петроград пережив страшну, тривожну ніч, що її тривога передалась усій країні. Штурм палацу коштував життя багатьох людей, що їхня кров осяяла прапор Жовтневої перемоги.

Юнкери й офіцери, що не перейшли на бік революційного війська, втікали, ховаючись у нетрі Петрограду й переодягаючись у цивільний одяг. Батальйонерки, що захищали Зимовий палац, розбіглись і, мабуть, охоче знову одягли свої сукні, панчохи й черевички, щоб другого дня вже вітати нову владу. З жіночим військовим маскарадом було покінчено. Навряд, щоб хто з них жалкував, що розлучився з незручним солдатським одягом.

Бурхливу ніч пережила Жанна. Безглуздо-неорганізований опір, боягузлива метушня й тривожні чутки вкрай стомили її й вона, повернувшись додому, не роздягаючись, впала на ліжко.

Жанну душила лють і образа на неорганізоване бидло юнкерів. Вона лютувала, що так безглуздо кінчилась оборона палацу, й жахалась, коли думала про майбутнє Росії. Вона все ще вірила чуткам, що місто

пограбує темна маса злочинців і грабіжників, що повиходять з в'язниць, і врешті країна опиниться в руках німців.

Жанна з одчаю ламала руки. На все велике приміщення, що в ньому вона жила з батьком, тепер вона була одна. Батько заздалегідь поїхав до Києва, а служниці десь повтікали. Жанні здавалось, що якась катастрофа охопила місто, і що все місто вимерло. В її кімнатах було тихо, наче ввесь будинок спорожнів.

Лежучи на ліжкові, Жанна віддавалась невеселим тривожним думкам. Вона вишукувала найрізноманітніші й найнеможливіші способи, щоб врятувати країну. Про Бойка вона навіть не згадувала, він для неї вмер, не існував. Вона викинула з голови думку про нього. Він, що допомагав бунтівникам, був їй ненависний.

Вона не могла повірити, щоб усе військо перейшло на бік повстанців. Вона вірила у відданність козаків і диких дивізій, вона вірила також у симпатичного мужичка сибірського війська й вірила в силу інтелігентної молоді.

Кадети, гімназисти, юнкери зберуться й організуються знову. Це молоде покоління справжньої Росії захистить її від руїни і врятує від ганьби.

Можливо, що вони вже десь організуються під Петроградом, можливо, що там уже стоїть військо, яке розправиться з черню. Треба тікати до них! Звідти, з новими силами вони посунуть на Петроград і звільнять його від зрадників. Хіба вона одна так думає? Вже є, мабуть, безліч утікачів, що поволі сходяться до одного місця.

Жанна напружено думала, її тривожні думки поволі переплiталися з мріями й у мріях вона вже бачила себе серед переможців.

Треба перевдягтися й утікати до своїх.

Холодний осінній вітер з мрякою, що своєю вогкістю пронизувала до кісток і робила руки й обличчя мокрими, обхопив Жанну з усіх боків. Він немилосердно тріпав спідницю, обливав холодною водою плечі й різав різкими краплями очі. Морок, що в ньому туманними смугами й химерними чудовиськами клубочилась мряка, оточував Жанну.

Провалюючись по коліна в грязюці, вона невідомою їй дорогою тікала з Петрограду.

Тут десь за Петроградом мали бути вірні військові частини, що врятують Росію, тут десь збиралась самовіддана молодь. Жанні було страшно й зимно йти безлюдною, невідомою дорогою, продиратись грязюкою крізь темряву й дощ, але вона йшла все далі й далі, напружуючи всі свої сили.

Вона боялась, що ось-ось її здоженуть, заарештують і знущатимуться з неї. Цей панічний острах підштовхував її й вона вже не йшла, а просто летіла чорним янголом, крізь тьму й бурхання крижаного вітру.

Вихорі вітру створювали з дощу й туману дивовижні фігури, що здоганяли її, простягали до неї довгі, потворні, крижані руки, силкуючись схопити її й повалити в багно. Вона викручувалась з них і летіла далі, провалюючись в ями й розбризкуючи брудні калюжі.

Крізь морок вона побачила, що там далеко на півдні палають ватри великого війська. Заграва від ватр червоними віхтями переплутувалась з дощем і мороком. Жанна поспішала туди. Там чекають на неї, там вона стане до лав бійців, і вони приступом візьмуть місто.

У-лю-лю… У-лю-лю…

Чула вона за собою гонитву. Чорні вершники на гарячих конях здоганяли її. Вона вже чула, як коні прожогом розбризкували грязюку,

вона вже чула їхнє пирхання й гаряче дихання, що обпалювало їй спину. Жанна напружила всі свої сили й ще швидше полетіла до ватр на обрії, що вже здавались цілою пожежею.

Гонитва позаду вщухла.

Спереду був величезний військовий табір, з наметами, возами, кіньми, з чатовими і групами солдатів, що грілись коло вогню. Іскри від ватр химерно освітлювали намети і зброю. Здавалось, тут стоїть величезне середньовічне військо, що зібралось у хрестовий похід. Мево ватр поблискувало на шоломах, панцирах і мечах. Списи чорним лісом держалн пронизували небо.

Так. Це було середньовічне лицарство, що чекало на свого ватажка — Жанну д'Арк.

Жанна поспішала до війська.

Вона минула чорну постать чатового, що куняв, спершись на рушницю. Він був у сірій шинелі, а на голові в нього був шолом з овальною кокардою російського війська, ноги були в гостроносих панцерних чоботах.

Жанна Барк сама перевтілилась. На ній була вже не сукня, а лицарський одяг, і лише на ногах чомусь були солдатські обмотки. Зараз же підведуть їй білого, крилатого коня, і вона на чолі всього війська вдарить на Петроград. Вона врятує Росію.

Але коли Жанна підійшла ближче до ватр, її охопило розчарування. Вона знову відчула, що вона слабенька жінка, в чорній мокрій сукні й з гарячою помстою в серці. Військовий табір, що був перед нею, не був табір середньовічного лицарства, це була банда козаків, що вже пронюхала можливість пограбувати.

Один з козаків, що відійшов од ватри, наткнувся в темряві на Жанну. Він злякано спинився, оглядаючи її.

— Хлопці, баба! — закричав він, схопивши Жанну за руку й тягнучи її до огнища.

Козаки схопились з своїх місць і з криками оточили її, дивлячись на неї, як на якесь чудо.

— Справді баба!..

— А яка красуня!..

— Держи її, Охрименко, бо втіче!..

Жанна стояла мовчки, тремтючи від холоду й страху. Грубі й дикі обличчя козаків танцювали їй перед очима, як танцює полум'я в багатті. Жанна поточилась од хвилювання й утоми. Один з козаків підтримав її, схопивши в свої ведмежі обійми.

Жанна прийшла до пам'яті й відштовхнула його.

— Що, кусається? — засміялись козаки.

— Ти поцілуй панночці ручку! Ведмідь!

Другий козак схопив Жанну, силкуючись поцілувати її в обличчя. Жанна закричала від огиди й нігтями впилась в козакове обличчя.

— Ха-ха! Ти її ось так ніжно, під грудки.

Новий козак обійняв Жанну. Вона видерлась від нього і, ставши в освітлене ватрою місце, закричала...

— Солдати, сором вам! Росія гине в лабетах варварів! Я прийшла, щоб повести вас у бій проти них. Солдати!..

— Аґітаторка! — сказав один з козаків. — Дивись но, це ж аґітаторка.

— Більшовицька сука!..

— Вона прийшла сюди баламутити козаків!.. Козаки зловісним колом оточили її з цікавістю й загрозливо поглядали на неї.

— Я не більшовичка, я своя!.. Ваша. Я прийшла, щоб... Ми разом врятуємо Росію.

Козаки похмуро дивились на неї й слухали її вигуки, як слухають юродиву.

— Прикидається, стерво!..

— Ми тобі покажемо Францію!..

Озвірілі обличчя під круглими кубанськими шапками посунули на неї. Хтось із козаків ударив її й вона впала в мокру землю.

— Не бий! — сказав якийсь козак, розштовхуючи інших. — Ми краще пограємося з нею.

І він під озвірілими й жадібними поглядами козаків став розщібувати очкура, схилившись над дівчиною.

Напружуючи останні сили, Жанна видерлась з-під нього й кинулась у бік, ставши край багаття.

Все помутнішало їй перед очима. Вона знову побачила себе в лицарському одязі Жанни д'Арк, але цей одяг був подертий і пошматований, він ганчірками звисав з неї. Навколо стояла велика юрба, що вигукувала прокльони.

— Вона відьма! — кричали з юрби.

— Аґітаторка!

— Спалити її!..

— Більшовицька сука!..

— Не чіпайте її! Вона свята...

— Ми краще пограємось з нею! — вигукував басом якийсь поміркований голос.

Під крики й прокльони юрби Жанна сама гордо вступила в багаття. Огонь лизнув її й умить сукня спалахнула на ній, попікши руки й обличчя.

— Прокляття вам! — закричала Жанна, підійнявши вгору руки й загрожуючи ними. — Прокляття!.. Ви боягузи й зрадники!.. Російська наволоч!..

— Що вона там верзе?.. — кричали в юрбі.

— Паліть її!..

— Підкладіть соломи!..

Огонь охопив волосся Жанни й воно спалахнуло ракетою, відкривши голий череп.

— Хай тепер поаґітує! — сміялись в юрбі.

Огонь роздратованим полум'ям підскочив угору й Жанна запалала, як смолоскип. Вона з жахливим криком, що пронизав усю юрбу, впала в багаття, розкидуючи іскри й жарини.

Важкий задушливий дим цілим стовбом підійнявся до неба.

З криком на вустах Жанна прокинулась і прожогом зірвалася з ліжка. Коло неї стояла покоївка, що будила її. В кімнаті був сірий, осінній день.

— Як це ви так спали, не роздягнувшись? — спитала покоївка.

Жанна ніяк не могла прийти до пам'яті від страшного сну.

— Ні, це неможливо! — нарешті промовила вона.

Перевдягнувшись і нашвидку зібравши речі, вона разом з покоївкою зникла в широких просторах країни, що палала в багатті революції.

XIV. Привиди

Осінь у Києві — це примхлива вигадка естетів, бо ти відчуваєш, що живеш лише в краєвидах сезаністів, а не в звичайному, реальному місті. Що може бути кращого за Київ, з його чудовими вулицями, парками й будівлями? Тим, хто кохається на старовині й пейзажах, це місто є фантастичний скарб, фантастичніший за скарби Мазепи.

Це місто має таку барвисту історію, якої, мабуть, не мало жадне місто в світі. Його історія насичена війнами, руїною й будівництвом. Примхливий витвір старовинного ювеліра не міг би бути кращий за це місто. І ніяка вигадка романіста не могла б вигадати подій, що їх пережив Київ.

Пам'ятники старовини аж надто цікаво переплелися в ньому з новими винаходами й фабриками. Вигляд фанікулера на Володимирській гірці зовсім не заважає вигляду Андріївської церкви, і димарі фабрик зовсім не порушують вечірньої гармонії огнів Подолу. Навпаки, трамвай, що мчиться Хрещатим яром, і суворий Арсенал, що підступив до стрункої дзвіниці й мережаних верхівок Лаври, лише поглиблюють екзотику й романтику Києва.

На тлі облудливого вечора, що пронизаний електричними кру-[в ориґіналі пропущено текст — Ред.] часних галасливих вулиць старанно сперечається металевий голос радіо, що передає фокстрот, з голосами лірників і кобзарів, які співають пісень про Морозенка й Байду. Тінь святково вдягненого в коштовний жупан козака, що вийшов із пісні, гуляє вулицями й зачаровано слухає металеві радіоповідомлення про революції і страйки робітників.

Справжній киянин відчуває себе нещасним вигнанцем у будь-якому іншому найкращому місті.

Стефан Бойко, хоч і не був художник і не був аматор старовини, дуже любив Київ. Після всіх бурхливих подій громадянської війни, Бойко все ж таки спинився в Києві і працював тут на відповідальній роботі. Місто, за своєю історичною традицією, після війни й руїн знову захопилося будівництвом.

Революціонерам і після громадянської війни знайшлася робота. Треба було поліпшувати господарство, будувати й змашинювати

Україну, боротися з рештками тенденцій колонізаторів і підвищувати свідомість мас.

Безліч нових обов'язків, нових ідей і завдань наповнювали Бойкові дні.

Хвилинами відпочинку, або в коротких перервах між роботою, Бойко часто відчував на собі тягар спогадів про минулі зустрічі й знайомства. Осінь, що позолотила листя каштанів, вкрила рудуватими черепками стежки парків і тротуари вулиць, збудила в нього нові бажання, що їх принесла мирна робота й насичений творчими переживаннями спокійний час. Бойко тепер мав час і на особисте.

Заводи й фабрики, що посіли околиці міста, старанно пропускали крізь колеса машин свій робочий день. Після роботи відбувалися збори й мітинґи, де обговорювали й обмірковували все, що входило в життя країни. На одні з таких зборів Бойко їхав трамваєм вздовж Шевченківського бульвару, що простягнувся геть з одного кінця міста в другий.

Під ритмічне похитування вагону, Бойко обмірковував зміст своєї доповіді й навіть трохи хвилювався, боючись, що щонебудь пропустить, або щонебудь у доповіді буде невдале.

На базарній площі вагон спинився, галаслива й рухлива публіка почала займати місця й перетяла Бойкові стрункий плин думок, що він їх мав зараз оголосити на зборах. Трохи незадоволений з цього, Бойко поглянув у вікно вагону.

Його байдужий погляд чомусь спинився на постаті жінки, що стояла спиною до нього в базарній юрбі. Деякий час погляд Бойка байдуже фіксував постать цієї жінки, але раптом в ньому спалахнув вогник приємного здивування,

— Не може бути! — прошепотів Бойко, і аж підвівся з місця.

Не могло бути ніяких сумнівів. Це була добре знайома йому постать Жанни. Бойко швидко вийшов з вагону, що вже рушив далі. У Бойка ще був час, він міг іншим вагоном вчасно прибути на заводські збори.

Він був схвильований, адже він так давно не бачив Жанни. Минуло стільки часу й відбулося стільки подій, і за ввесь цей час він жадного разу не бачив її. Останній спогад, що зв'язував його з нею, був чудовий вечір над Невою в Петрограді. Якесь тьмяне почуття ще й досі приваблювало його до неї.

Жінка, що її постать він бачив у натовпі, безперечно була Жанна. Він, не вагаючись, знову відшукав її у натовпі. Вона стояла до нього спиною.

— Жанно! — несамохіть промовив Бойко й підійшов до неї.

Жінка поволі обернулась і байдуже подивилась на Бойка. Він же приголомшено застиг у своєму останньому радісному рухові.

Це була зовсім не Жанна.

Це була облудлива подібність. Обличчя жінки було пом'яте й загрубіле, з рештками деформованих рис минулої аристократичности. Це була якась колишня аристократка або інтелігентка, що лишилась після революційних переворотів. Це була аристократка, яка торгувала старим дрантям, що лишилось їй у спадщину з часів панування. Це була сучасна інтелігентка-торговка, ханжа з презирливо стиснутими, висохлими й збляклими вустами.

Жінка простягнула Бойкові срібний портсиґар, гадаючи, що він цікавиться її барахлом.

— Це закордонний! — велично промовила вона.

Приголомшений цією несподіванкою, Бойко мовчки повернувся і пішов назад до трамвайної зупинки.

Він був страшенно роздратований на себе. Яке безглуздя, яка дурна фантазія! Двійник, привид Жанни!..

Бойко важко замислився.

"Невже його Жанна могла стати такою?.."

Робочий день у Києві спокійний. В ньому нема столичної метушні. Рух на вулицях повільний. Люди йдуть повагом, не поспішаючи. Проїде автомобіль або трамвай, важко прогукає автобус, але в їхньому рухові якась розмірена пляновість.

Установи працюють зосередковано й тихо, хатні революції й чвари, що відбуваються в них, не виходять за межі стін.

Бог головбух і бог начканц засідають серед сонмів рахівників, конторників і друкарниць, віддаючи непохитні накази. Шарудять папери, цокають рахівниці й скриплять пера, а за вікнами ясним соняшним днем посміхається осінь, що її заносить до свого балансу лише рахівник — історія.

Контори трестів пухнуть од цифр і арміями чисел командує Держплан. Робота є, роботи багато й революція не зупиняє своєї ходи. Кожний рахівник — боєць й кожна друкарниця — маркитанка у величезній армії, що йде в похід за добробут країни.

Стефан Бойко інакше й не сприймає це все, як боротьбу за дальший хід революції.

Ось він іде Хрещатиком, міцно тримаючи під пахвою портфель. Він обмірковує важливу справу, що має розв'язати її з головою одного з трестів. Тисячі думок наповняють його мозок і він майже зовсім не помічає вітрин, вивісок, людей і візників, йому ніколи, він заклопотаний працею, а день урешті такий малий, що не вмістишся в ньому навіть з одним портфелем.

Бойко непомітно для себе підходить до будинку треста й, не зупиняючись, підіймається сходами на третій поверх. Лише тут охоплює його задишка й він помічає, що стоїть біля входу до контори.

Трохи віддихавшись, він входить до приміщення. Перед ним відкривається знайома йому картина. В кімнаті, наповненій столами й шафами, низько схилилися люди над паперами й товстими книгами. Відвідувачі вештаються в коритарах і розмовляють тихо, боючись голосною розмовою порушити хід праці. Ось у кутку конторниця нишком фліртує з рахівником чи діловодом і лише несподіваний дзвоник телефону втручається в інтимну таємницю їхньої розмови.

Все це таке знайоме, що Бойко вже не помічає деталів. Просто це все контора-машина, що перетравлює цифри, листи, протоколи, папери.

Проходячи повз кімнати різноманітних відділів, Бойко несамохіть подивився в розчинені двері одної з них.

Сховавшись за великим "Ундервудом", там сиділа друкарниця і переписувала папери. Бойкові раптово впала в очі її стрижена, рудаста зачіска. Мідяне, кучеряве волосся розсипалось над машинкою.

Напрочуд знайома зачіска і лінія голови затримали Бойка. "Це голова Жанни, — подумав Бойко, — її плечі. Невже це вона?"

Він зайшов до кімнати. Машиністка одірвалась од машинки й подивилась на нього. Розчарування знову наповнило Бойка.

Це була зовсім не Жанна.

Це була друкарниця, панночка з установи, принада сантиментального зава. Червоні пофарбовані вуста, напудрований носик і очі з підведеними віями. Бездушна й порожня істота в коротенькій спідничці й лякованих черевичках. Неприємний витвір закордонної моди, що поруч з ним новенький закордонний Ундервуд був напоєний раціональною красою й будівничим змістом. Це була традиційна панночка контори, представниця частини суспільства, що для нього ані новий побут, ані будівництво не були стимулом до зміни психіки.

— Де кабінет голови? — спитав Бойко.

— Там! — махнула рукою у простір друкарниця, витягла з редикюля пудру й почала старанно пудрувати свій нехитрий носик.

Бойко відійшов од неї. Дивне почуття образи за людину охопило його. Бездушна машинка, що не може мислити, сплелася йому в уяві з друкарницею й з мідним кучерявим волоссям Жанни.

"Невже його Жанна могла бути такою ж?.."

Увечері, коли Київ починає згадувати свою старовину піснями кобзарів, юрби людей, що відпочивають од денної роботи, наповнюють вулиці.

На майдані перед Софією, що в вечірньому присмерку туманіє маревом давнини, Богдан Хмельницький на своєму баскому скакуні провадить гарячий мітинг з тінями козацьких полків. І чути, як тихо гудуть мідяними голосами дзвони, що їх розгойдує невидима рука вітру.

Часто молодь наповнює струнками лавами цей майдан, і тоді шум прапорів, що ними грає вітер, бадьорі марші оркестрів і крики величезної юрби тривожать тихий вечір і вікову урочистість Софії.

Молодь запалює ракети й різнобарвні вогні з вибухами й рвучким шипінням прорізають небо, на мить освітлюючи золоті бані веж і розсипаючись снопами іскор. Так молодь висловлює свій безтурботний протест проти темряви, що заховалась у вівтарях церков і проти гнусавих попівських голосів, що пацюковим вереском просотується крізь щілини середньовічних стін.

Ракети бомбардують собор і, коли молодь стомлюється від свого завзяття, бадьорости й веселощів, коли остання ракета вогневим ґейзером розбризкається серед високих хрестів собору, на дзвіницю вилазить вкрай роздратований мніх і починає розгойдувати важке бовкало найбільшого дзвону.

І перший удар дзвону звучить, як вибух гармати, він вібрує й гуде віковим стогоном. В руках роздратованого мніха голос дзвону заглушає галас на майдані, і трохи здивована й вражена молодь деякий час тривожно прислухається до голосу віків.

Бойко любив такими вечорами блукати по вулицях міста й дивитись на те, як змагається молода сучасність із старою минувшиною.

Удари барабанів, марші оркестрів, бадьорі вигуки і чітка хода стрункіх лав молоді наповнювали його життєрадістю й зухвалим завзяттям, як будь-якого з цих хлопців, що несли смолоскипи й вигукували здоровими голосами.

Бойко зупинився край тротуару й став дивитись на лави молоді, що проходила вулицею. Він ненароком поглянув праворуч од себе й помітив, що близько нього стоїть розкішно вдягнена жінка, у шовковій сукні, у наймоднішому капелюсі й з низкою перлів на шиї.

Постать жінки дуже нагадувала міцну, здорову постать Жанни. Знайомі пахощі, що раніше так зворушували Бойка, линули від неї.

Бойко затремтів од несподіванки. Звиклий до того, що Жанна завжди добре одягалась, Бойко ані крихти не сумнівався, що це вона. Він уже хтів заговорити з нею, коли жінка сама поглянула на нього.

Ні, це не була Жанна.

Скам'янілий Бойко, що вчасно стримав себе від необережних слів, розчаровано дивився на цю жінку. Вона напрочуд була подібна до Жанни, але разом з тим в ній було безліч рис, що заперечували цю подібність.

Це була закохана в себе й у свій добробут дама. Вульґарний вираз тупого обличчя викривав у ній представницю нової буржуазії. Некультурне й хамське єство дуже помітно випирало з зовнішнього лоску. Презирлива, одгодована дебелість кричала про її хамське походження. Крамарську вдачу ніяк не могла заховати так легко набута коштовною сукнею удавана аристократичність. Це була аристократичність з королівської псарні. Ця жінка у свідомої людини могла викликати лише роздратування.

Бойко іронічно посміхнувся, дивлячись на зусилля цієї жінки зробити шляхетний рух. Так в оперетках утриманки відповідальних шахраїв і розтратників грають графинь.

Бойко одвернувся від цієї жінки й мрійливо задивився на рухливу масу молоді.

"Чи могла Жанна Барк стати такою?.."

Задушний вечір був насичений галасом і гарячими тілами людей. Похід молоді поволі посувався до площі біля Софії, де мав відбутися карнавал з черговим ракетним бомбардуванням.

В лавах повагом проїздили вантажні автомобілі, наповнені хлопцями й дівчатами в карнавальних машкарах.

Якийсь хлопець, що одяг чалму й опереткову бороду арабського шейха, ввесь час своїми дотепами смішив юрбу. На одному з автомобілів на голій дошці сидів капіталіст у блискучому циліндрі й задоволено перебирав пальцями на гомеричному череві. Розкуйовджений мніх, весело посміхаючись молодим обличчям з-під сивої бороди, величезним хрестом хрестив юрбу. Якась старушенція, що стояла близько Бойка, почала сердито відпльовуватись, але коли вона побачила сміхотворного рабина в довгих пейсах і чорній ярмулці, що танцював на площадці грузовика, заклавши великі пальці рук за підтяжки, то вже зовсім задоволене посміхнулась.

Бойко з великою охотою спостерігав всі ці сценки. Задушливий вечір викликав у нього спрагу. Він оглянувся й побачив поблизу пивницю. Двері пивниці були відчинені й фокстротну музику, що виривалася звідти, одразу приглушували войовничі звуки сурм, бій барабанів і крики молоді.

Стефан зайшов до пивниці й замовив пляшку пива. У пивниці було накурено й неприємно. Сувої тютюнового курева висіли в повітрі й неприємні пахощі алькогольного перегару забивали подих.

У пивниці було п'яно й галасливо. Розплескуючи пиво на брудні столики, відвідувачі розважались.

У себе за спиною Бойко почув веселий, голосний сміх жінки. Цей сміх був такий знайомий, що Бойко аж зіщулився й примружив очі. Це безперечно був сміх Жанни. Так сміялася вона завжди з дотепів Муславського. Бойко прислухався до цього сміху і йому в уяві вставала постать Жанни, веселої, розумної дівчини, що була витвором його почуттів. Він навіть боявся обернутись, щоб не порушити того зачарування, що охоплювало його від звуків цього веселого й здорового

сміху. Він також боявся, що його знову чекає розчарування. Але сміх жінки за спиною Бойка так принадно звучав для нього, що він несамохіть обернувся.

Здивування його було неймовірне.

Це була вона — Жанна Барк. Жанна.

Вона сиділа в компанії п'яних чоловіків і весело сміялась од якихось п'яних брутальних дотепів. У неї був розхристаний, п'яний вигляд проститутки.

Бойко завмер од несподіванки й жаху. Йому помутніло в очах і він не бачив нічого, крім її обличчя, що цинічно сміялось, розплескуючи сміх, як гірке пиво. Бойко взяв до рук свої нерви й став оглядати цю жінку. Безперечно це була ще молода проститутка, але вже з помітними тінями й плямами венеричної хвороби.

Гіркота й образа охопили Бойка, йому стало до болю прикро, що він знову помилився. Недопивши пива й розплатившись з кельнером, він негайно вийшов з пивної. Йому було образливо, що якусь повію він прийняв за Жанну.

На вулиці задушний вечір після пивної здався йому прохолодним і свіжим, як кринична вода. Він вільно дихнув свіжим повітрям й одмахнувся від настирливих думок.

"Ні, його Жанна не може бути такою!,,"

Бойко пішов вулицею в напрямку до площі, куди посувались веселі лави молоді. Його знову охопив бадьорим почуттям цей вечір, марші оркестрів і бій барабанів. І він несамохіть ішов у ногу з лавами, під ритмічні такти пісень і музики.

Раптом хтось несподівано потяг його за рукав.

Бойко оглянувся й радісна посмішка запалала йому на обличчі. Перед ним стояла струнка сімнадцятилітня дівчина й дивилась на нього веселими блискучими очима. Це була знайома йому комсомолка, в червоній хусточці й з такими блискучими очима, що, дивлячись в них, хотілось радісно сміятись і голосно гукати, як гукають ці молоді хлопці, що йдуть у лавах.

— Ходімте разом з нами! — потягнула вона Бойка в лави молоді.

Бойко весело приєднався до лав і як будь-який хлопчак співав пісень й голосно перегукувався з карнавальними шейхами й капіталістами.

Війна, що принесла одні розчарування й голодне животіння поколінню його вимушених західніх ворогів, принесла йому революцію, яку він допоміг довести до кінця, творчу працю, блискучі очі цієї дівчинки й другу молодість.

--— КІНЕЦЬ —--